СЕМЕЙСТВО, РЕЛИГИЯ, ВСЕКИДНЕВИЕ
НА МЮСЮЛМАНИ В ЗАПАДНИТЕ РОДОПИ
(Историко-антропологически аспекти)

Анастасия Пашова, Кристина Попова, Петър Воденичаров, Нурие Муратова, Милена Ангелова, Фетие Шаранска

София, Изд. СЕМА-РШ, 2003 г.,
ISBN 954-680-280-8

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение

Книгата “Семейство, религия, всекидневие на мюсюлмани в Западните Родопи” е резултат от дългогодишните усилия на преподаватели и студенти от Югозападния университет “Неофит Рилски” – Благоевград, обединени около сдружението Балканско общество за автобиографистика и социално общуване (БОАСО). За основа на книгата послужи богатият архив на сдружението от устни автобиографични интервюта, антропологически и лингвистични наблюдения, снимков и документален материал, събиран на терен в Западните Родопи от 1996 г.

Най-общо теоретичният подход може да се определи като антропологически и по-конкретно като антропология на всекидневието – детство, младост, семейство, род, любов, религия, празници и работа.

В съдържателен план изданието включва 9 глави, които представят жизнените цикли и основните социални общности на мюсюлманите от Западните Родопи. Всяка глава започва с теоретично въведение, следвана от откъси от разнообразни източници (биографични разкази, есета, документи, селищни истории, демографски данни) и дидактични задачи за групова и индивидуална работа на учениците и студентите.

Изданието не би могло да се осъществи без любезното съдействие на Фондация “Междуетническа инициатива за човешки права”, спонсорирала по програма “Междуетнически фонд за развитие”- кръг 2002 проект “Алтернативен модел за интеркултурно образование в някои СОУ в Благоевградска област”. Особено полезно при работата ни бе и съдействието на местни учители и краеведи, някои от които - бивши наши студенти. Благодарим и на хората от региона, които ни предоставиха снимки от семейните си архиви. Изразяваме и специална благодарност на колегите антрополози от Института по социална история при Виенския университет и Института за Югоизточна Европа в Грац (Австрия), с които в процеса на дългогодишната ни съвместна работа в рамките Балканистичния семинар към Югозападния университет дискутирахме прилагането на историко-антропологичния и биографичен подход.

Книгата е предназначена за широк кръг читатели – ученици от региони със смесено християнско и мюсюлманско население, студенти и специалисти, интересуващи се от историко-антропологичните аспекти на всекидневието, социология на религията, история на семейството и пола и междукултурните взаимодействия.

От авторите

Религиозният “друг”

Общи сведения за българоезичните мюсюлмани на Балканите

Българоезичните мюсюлмани са обособена етнорелигиозна общност, в днешно време населяваща територии предимно от Рило-Родопския масив, както и Тетевенско, Луковитско и др. Географският ареал, който населяват, е предимно планински. Групата се отличава със специфична традиционна култура, изповядва сунитски ислям и говори български език.

В резултат на сложна историческа съдба днес славяноезични мюсюлмани има в пет държави на Балканския полуостров – България, Гърция, Македония, Албания и Турция.

След петъчна молитва, Буково, 90-те години на XX век

Произход

Въпросът за произхода на мюсюлманите, които имат майчин български език на Балканите е предмет на спорове и силни страсти, и вероятно още дълго време ще остане такъв. Различните балкански държави, на чиято територия живеят

На гарата в Якоруда - изпращане на гости от Турция, 60-те години на XX век

части от това население, развиват собствени теории за неговия произход, често противоречащи си една на друга. Турската историография разглежда групата като наследници на тюркски племена, дошли на Балканите преди завладяването на полуострова от османските турци през XIV век. В Гърция са определяни като говорещи славянски език ислямизирани елини. Експлоатира се и теорията за наследници на древни траки, смесени с гърци. Македонската историография ги смята за македонци. Българската историография приема българоезичните мюсюлмани за ислямизирано българско население.

Как ги наричат?

Различните изследователи на групата още от XIX век описват срещаните наименования. Наричани са помаци, ахряни, буганци (поганци), а наименованията мърваци, дипсъзи, мияци, аповци, торбеши и пр. са разпространени в Македония и Косово. Названието "ахряни" се среща само в Родопите и е непонятна за всички извън тази област. В повечето от тези названия по места се влагат негативно-оценъчни смисли, което ги е изместило от официална употреба.

Възприето е обаче да се определят сборно като помаци. Според Цветана Георгиева наименованието помаци се налага в публична употреба в края на XIX век като название на етнографска група (както шопи, рупи и т. н.). В по-късно време се правят опити това наименование да се наложи като етноним на цялата общност. От началото на XX век до към 30-те години то придобива публичност и влиза в употреба в официални документи, в пресата, дори и в науката. Приблизително през втората половина на същото десетилетие се въвежда в употреба терминът българи-мохамедани, главно в резултат на дейността на Дружба "Родина". В първите години след комунистическия преврат от 1944 г. се наблюдава тенденция на връщане на названията "помаци" и "ахря-

Дебрен, 70-те години на XX век

ни" дори в официалните документи с цел обозначаване на различността на групата. Тази тенденция е кратка и през 50-те години, в рамките на т. нар. "Културна революция", която провежда комунистическото правителство, постепенно се налага терминът "българи-мохамедани" или "българомохамедани". След 1989 г. се наблюдава известно възвръщане на употребата в публичното пространство на термина "помаци". В последните години се въведе и понятието "българи мюсюлмани". Но за да се избегне етническата идентификация на групата (тъй като въпросът за нейното самоопределение е в основата на модерното разбиране за идентичност) все повече и този термин се заменя с понятието "българоезични мюсюлмани". В турската и гръцката историография групата официално е наричана "помаци". Този термин преобладава и в съвременната западна наука. В Македония официално се използва определението "македонци-муслимани".

Как се наричат?

През 30-те години на XX век изследователят Стою Шишков твърди, че "самите българо-мохамедани си казват ахряни и помаци, но им е неприятно да чуват за себе си нито ахряни, нито помаци, а се гордеят да си казват турци". И през следващите периоди се наблюдава тенденция вътре в групата свободно да се използва самоназванието "помаци", но употребата му от външни за общността да се смята за обидна.

Неврокопската каза *(околия)*		Разложко		Горноджумайска каза	
Българи	34 500	Българи	20 100	Българи	19 112
Помаци	30 000	Помаци	11 500	Помаци	3 570
Турци	11 000	Власи	60	Турци	4 990
Потурчени гърци	500	Цигани	550	Власи	521
Власи	450	Всичко	32 210	Гърци	11
Цигани	2 100			Цигани	650
Евреи	75			Евреи	50
Всичко	78 625			Всичко	28 904

(Кънчов, В. Избрани произведения, т. I. Пътуване по долината на Струма, Места и Брегалница, Битолско, Преспа и Охридско., С., 1970, с. 271.)

Якоруда, 60-те години на XX век

В момента е трудно да се говори за единна идентичност на групата. Официално една част от нея се определя като турци, друга като българи, а трета – просто като "други" – различни.

Демографска характеристика на мюсюлманите в Западните Родопи

Най-концентрирано е мюсюлманското население (с майчин език български) в Родопите. Тук ще обърнем внимание предимно на населението на западната част на планината – административно находящо се в сегашната Благоевградска област. Данни за състава на населението в този регион дава още Васил Кънчов в края на XIX век.

При последното преброяване на населението през 2001 г. в Благоевградска област с мюсюлманско вероизповедание са се определили около 63 000 души.

Българската държавна политика

В Османската империя българоговорящите мюсюлмани не са отделяни от турците, тъй като в империята единствено значение е отдавано на религиозната принадлежност. По тази причина тази група се е ползвала със статут на "мюсюлмани", "правоверни". След Освобождението на България през 1878 г. голяма част остава в рамките на Османската империя и Източна Румелия. В края на 19 век в записките си големия изследовател на Македония Васил Кънчов пише: "... помаците, които по вяра и по чувства стоят далеч от своите християнски братя образуват особен елемент в Македония, който е предан на турското правителство." Промените в съдбата на групата настъпват след Балканските войни от 1912 г., когато териториите, които тя населява се разпределят между България, Сърбия, Гърция и

Албания. Още по време на войната една част се преселва в Турция, където има голяма помашка диаспора, постепенно оформена през предходните векове.

В синхрон с разбирането за изграждането на национална държава останалите в България мюсюлмани изтърпяват първия голям опит за приобщаването им. Френският изследовател Бернар Лори пише, че мюсюлманите в България след Освобождението се оказват неприспособени към новия социално-политически ред, чужди на патоса за национално пробуждане. Те продължават да живеят в миналото и не участват в процеса на модернизация, на деосманизация на страната и образуват островчета на съпротива срещу общата тенденция.

Тази съпротива, отказът им от модернизация и демонстрираното различие дават повод за неколкократни насилствени опити от страна на държавата да ги "приобщи" към българското общество. Основните различия на това население –

Село Лъжница, 90-те години на XX век

Околия	Българи		Турци	Други	Общо
	Християни	мохамедани			
Ардинска	2426	15234	27831	47	45538
Асеновградска	77908	5493	3851	2245	89497
Девинска	6146	13000	2431	193	21770
Златоградска	1052	14635	6534	91	22312
Крумовградска	2683	4667	32764	610	40724
Неврокопска	35780	15043	2540	1190	54553
Пещерска	42135	9057	3340	3436	57968
Разложка	26075	8258	37	982	35352
Смолянска	15946	17197	10	432	33585
Общо	210151	102584	79338	9226	401299

(Таблицата съдържа статистическа информация от 30-те години на XX век - Доклад върху българо-мохамеданския въпрос в Средните Родопи, 1939 г. - ЦДИА, ф. 177, оп.2, а.е. 991, л. 32 и сл.)

Приятелки с различна религиозна принадлежност, Якоруда, 80-те години на XX век

религиозната принадлежност, турско-арабските имена и външните белези – облеклото – са атакувани с разнообразни идеологии през различните периоди. Веднага след Освобождението е направен опит за покръстване в ограничен регион. След това, по време и след Балканските войни през 1912-1913 г. по инициатива на Българската православна църквата започва насилствена смяна на религията и се прави опит за покръстване на част от мюсюлманите. Край на това насилие се слага с подписването на международни договори от страна на България и се възстановява предишното положение.

Следващ важен момент в опитите на държавата да "приобщи" общността е създаването през 1937 г. в Смолян на културно-просветната организация "Родина". Учредяват я мюсюлмани и християни от региона, като си поставят за цел връщане на това население към "българския род". Организацията проповядва смяна на арабските имена с български, промяна на облеклото и цялостно модернизиране. Някои изследователи смятат, че създаването на "Родина" тайно е инициирано от управляващите кръгове. Организацията неофициално е подкрепяна от държавата през целия период на съществуването си и в началото на 40-те години на XX век с нейна помощ успява да обсеби почти всички структури на мюсюлманската религиозна власт. Веднага след комунистическия преврат на 9 септември 1944 г. дейността на "Родина" е тотално отречена и официално са възстановени мюсюлманските имена. Първоначално комунистическото управление проявява благоразположение към мюсюлманското население – връща имената, въстановява религиозните училища и т. н., но още през 50-те години е разработена държавна страте-

гия за "справяне с мюсюлманския проблем".

Както и в останалите балкански страни и в България религиозното различие на групата е причина за нейното самозатваряне. С установяването на атеистичните комунистически режими в България, Югославия и Албания се правят опити за силово интегриране на общността в живота на тези страни, като се игнорират нейните културно-религиозни тежнения.

През 1948 г. българското правителство започва кампанийно разселване на мюсюлмани от пограничните места в различни райони на страната, с цел осигуряване по-голяма стабилност на границата и разбиване компактността на мюсюлманската общност. От друга страна, комунистическият режим започва процес на модернизиране на това население – в голямата си част неграмотно. В синхрон с атеистичното образование са затворени всички религиозни училища и се въвежда задължително начално образование. Полагат се големи усилия за ограмотяване и на по-възрастните поколения. В стремежа си да модернизира общността, властта създава система от известни привилегии, целяща оформянето на национално ориентирана интелигенция сред мюсюлманите. Води се борба с исляма и във всичките му проявления на битово ниво – забранява се носенето на традиционните дрехи, практикуването на религиозни обичаи и ритуали. Кулминация в насилственото "приобщаване" е смяната на имената на мюсюлманите през 1972 г. Натискът върху това население поставя началото на т. нар. Възродителен процес, който през следващите години постепенно обхваща и ромите-мюсюлмани и турците.

Всички религиозни и човешки права на тези групи са възстановени веднага след падането от власт на комунистическото управление през 1989 г.

Буково, 80-те години на XX век

Детето и детството в Корана

Детството, както и другите човешки възрасти са фази в човешкото развитие, през които хората преминаватq независимо от това кога и къде са родени. Възрастите: детство, младост, зрелост, старост като че са определени части от жизнения път. Как ще премине едно детство обаче, колко то ще продължи, дали ще бъде белязано от игри и безгрижие, обградено с любов, нежност и специално внимание; от тежък труд от най-ранна възраст и отговорности или от учение и мечти за бъдещето, зависи от много неща. На пръв поглед това зависи от родителите и близките: но тяхното отношение и очаквания към децата се определят в голяма степен от обществената среда, в която те живеят, от възгледите на обществото за ролите на майките и бащите и отношението към децата /момичета или момчета/, от религията, както и от други въздействия на по-широкото обкръжение на семейството.

В суровите условия на планината, децата в Западните Родопи в миналото са споделяли трудностите на възрастните. За да видим промените в детството в Западните Родопи, както и неговите по-трайни измерения, трябва да проследим обществените представи, които са въздействали върху отношението към децата. Важна роля в това отношение имат представите за възпитанието

на децата, изградени от религията, които оказват трайно въздействие и преминават през поколенията.

Нагласата към децата е от решаващо значение в исляма от неговото начало, защото още в началото на седми век ислямът отправя решителна критика на дотогавашния начин на живот и мислене в регионите на неговата поява. Мохамед критикува и нагласите, и отношението към децата, които той е преживял сред своите съвременници в Мека. Според него тези нагласи са израз на погрешно отношение на хората към Господа. От това научаваме и повече за отношението към децата в Западна Арабия преди исляма и картината от Корана се допълва и от по-късни извори, където се описва типичната за бедуините ситуация. В староарабските номадски общества за деца преди всичко се смятат синовете - думата дете на арабски означава същевременно и син. В патрилинеарно структурираните общности синовете носят власт и престиж на родителите си.

Дядо и внуци, с. Буково

Раждането на дъщеря в тези староарабски общества се приема като несполука за мъжа. Отвращението към дъщерите е могло да доведе до напускане на жената и детето или дори до умъртвяване на детето - нещо, което се допуска и при бедност.

Самият Мохамед, който няма синове, а само дъщери, преживява последиците от това отношение - липсата на синове се възприема почти като бездетство.

Основа за критиката му са и неговите собствени преживявания и собственото му детство. Израснал като сирак в голяма бед-

ност и без перспективи за бъдеще, той достига богатство и създава добър дом. Този успех той отдава на Божията милост. Но от детството му остава чувствителността към другите безпомощни и беззащитни индивиди в Мека - бедни, роби и пленници - оттук и постановките на Корана за сираците. По същия начин Мохамед се противопоставя на умъртвяването на момичетата. Той не мисли, че децата са собственост на бащата, а че са индивиди, които имат право на живот. Той не смята, че бедността е основание да се умъртвяват децата. Децата - момичета и момчета, за него са Божии творения, които Господ дарява на хората. Божия воля е хората да имат момичета или момчета и е престъпление, според Мохамед, хората да се противопоставят на тази воля.

По-късно Мохамед още по-силно се опълчва срещу негативното отношение към дъщерите и им отрежда дял от наследството. Нещо повече - той посочва, че синовете могат да бъдат и Божие наказание, ако те изкушават човека към неверие, че те не могат да спасят човека от последиците от неговите дела. С това ислямът скъсва с дотогавашната племенна етика - в него преди всичко човекът е индивид, който е отговорен за себе си, и след това - член на определена общност.

Така в Корана се отразява отношението към децата, което се отличава рязко от практиката през VI и VII век в Мека и Медина. До голяма степен това отношение се обяснява с фактите от биографията на Мохамед - с неговото детство - сирачество и с неговите собствени деца-дъщери. Тези факти са го накарали да търси нови отговори и решения за обясняването на социалната действителност и нейната промяна.

Зададените от Корана импулси за създаване на нови нагласи към децата се разпространяват, прецизират и развиват от ислямските учени в следващите столетия. Според тази литература детето се смята за дар Божи и особено доброто дете - *валад салих* - е знак на Божията милост към родителите. Децата дават щастие, радост и утеха на този свят, но това е твърде малко в сравнение с онова, което родителите могат да придобият чрез децата си в отвъдното: молитвите, които детето отправя след смъртта на родителите си имат спасително значение и носят придобивки за Съдния ден. Понякога дори се казва, че родителите ще бъдат възнаградени за добрите дела на децата си.

Особено значение за родителите има смъртта на децата. Казва се, че починалото дете е застъпник в Съдния ден и води родителите си в рая. В литературата има затрог-

На двора, Якоруда, 1976 г.

ващи истории как децата отказват да влязат в рая без своите родители-те. Оттук се появяват образите на децата като райски цветя или представата, че ароматът на детето е дъхът на рая.

Якоруда, 80-те години на XX век

Освен това, създаването на деца се приема за богоугодно дело и то както на момчета, така и на момичета. Многократно се подчертава колко радост носят дъщерите на родителите си: те ги даряват с любов, помагат им; те са сестри, майки, лели; никой не утешава така, както те; никой не се грижи за болните и слабите така - дъщерите са най-добрите деца. Мъж, който отгледа три дъщери /в други текстове - две, или дори една/ и ги омъжи, получава допълнителна защита от ада. Но мъж, който се сърди за раждането на дъщеря или дори желае смъртта й, ще отговаря, според ислямските теолози в Съдния ден за детеубийство. Тези предупреждения показват, че учението на Корана не навсякъде е намерило почва за новото отношение към дъщерите - нещо, което се вижда и в множеството арабски поговорки, останали от предислямската нагласа към тях, част от които са живи и днес.

Разпределете се в групи и дискутирайте по следните проблеми, а след това проведете общо обсъждане:

¨ Как се гледа на раждането на момиче в Западна Арабия преди исляма?

¨ Защо момичетата не са смятани за деца?

¨ Защо момчетата са били толкова ценни?

¨ Какви последици може да има това за майката?

¨ Сега, при раждането на дете среща ли се подобно отношения към пола му и защо?

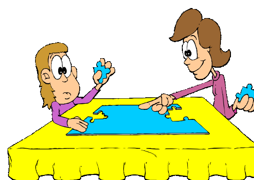

Разпределете се в групи и на постер извадете: "На какво се противопоставя Мохамед и защо? и "Какво утвърждава и защо?

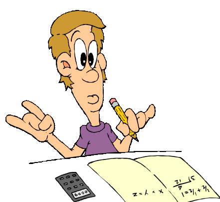

Потърсете в Корана и запишете текстове, свързани с децата и мястото им сред възрастните. Напишете есе на тема: “Образът на детето в Корана”.

Като използвате записаните сури и есета проведете дискусия по проблема за отношението към децата от различен пол. Дискутирайте следните аспекти:

- Какво място се отрежда на децата в живота на родителите според исляма?
- Кои са положителните качества, които според ислямските писатели имат дъщерите?
- В какво се изразява промяната в отношението към дъщерите от времето преди исляма?
- Какво значело определението “добро дете” и защо то се възприема като “дар божи”?
- Променила ли се е сега представата за “добро дете” и защо?
- Защо ислямът възприема аборта като “детеубийство” и го наказва?
- Разпределете се по групи и проведете дебат на тема: “За и против аборта днес.”

Разпитайте родителите и близките си какви чувства са преживели и какви очаквания са имали относно пола при вашето раждане.

- Потърсете в литературата повече информация за биографията на Мохамед и я използвайте в дискусиите.

Дебрен, 90-те години на XX век

Детето в роднинската общност

В ислямската градска култура, която се развива от седми век нататък, децата и детството се разглеждат като аспект на социалната действителност. В нея се регулират отношенията на възрастните към децата, определят се правата и се създават социалните мрежи, в които децата израстват. Закрилата на детето започва още преди раждането като умъртвяването на плода се наказва. Коранът предвижда особено значение на 120-ия ден от зачатието, когато идва един ангел, който му вдъхва живот. Същевременно бъдещата майка може да не спазва стриктно задължителния пост. А също така нероденото още дете може да бъде предвидено в завещание. С раждането си детето придобива правото на закрила като най-общо принципът е, че бащата носи общата отговорност за живота и добруването на детето. Той трябва да създаде материалните условия за неговото израстване, както и неговото включване в ислямското общество, т. е. да осигури неговата религиозна, интелектуална и професионална социализация.

Както в предислямските времена, така и по-късно, бащата не трябва да е вкъщи при раждането на детето, на него

вестта се съобщава със знак или с пратеник. Понеже не е имало регистър на ражданията, оповестяването на раждането е трябвало да стане в кръга на роднини и съседи и то е имало голяма правна стойност. Бащата благодари на пратеника за добрата вест. Детето има правото на хубаво име, защото се вярва, че между значението на името и самия човек има връзка и че лошото име вреди на този, който го носи. Името на детето се произнася от бащата, но изборът се прави от двамата родители, като при случай на спор все пак учените дават предимство на бащата. За най-хубави имена учените-теолози, посочват Абдулах /Божи слуга/, Абдурахман /Слуга на Милостивия/, Мохамед и Ахмед. С името си и името на бащата детето има необходимата идентичност и с тези имена човек ще бъде призован на Съдния ден.

Дебрен, 90-те години на XX век

До 5-7-годишна възраст след раждането грижите според ислямските учени се предоставят на майката - което е практика в много случаи и до днес. Особеното при исляма е, че това е норма по отношение на жените. Ако по някаква причина майката не е в състояние да се грижи за детето, то това право или задължение не преминава към бащата, а към други роднини от женски пол или определени жени. Според някои сунитски правни постановки - тази грижа може да бъде предоставена дори на еврейка или християнка. Най-важната грижа на майката е храненето, чистотата и надзора над детето, както и възпитаването на самостоятелност в тези области. Ислямското право предвижда две години кърмене на детето, което време със съгласието на бащата може да бъде съкратено или удължено.

В случай на развод детето не може да бъде разделяно от майката без обосновани причини.

На около седем години приключва правото на майката да се грижи за детето. Единствено маликитите удължават срока на това право до времето на половата зрелост. Според сунитските правни школи бащата, т. е. мъжът е отговорен за възпитанието. По отношение на дъщерите различните правни школи на исляма не са единни и според някои от тях момичето трябва да остане по-дълго при майката, за да усвои домакинските умения. При всички тези тълкувания ислямските учени се ръководят преди всичко от схващанията си за интересите на детето. След седмата година майката губи правото си да наказва детето, това право запазва бащата.

Особено важно в ислямското общество е регулирането на отношението към сираци, подхвърлени деца, слабоумни и незаконородени. За всички тях ислямските учени са потърсили разрешение за това кой трябва да има грижите за тях, като най-об-

що грижата се поема от ислямската общност като религиозно задължение.

Педагогическите представи на исляма се развиват след девети век, като на мястото на бедуинските и други близкоизточни начини и техники на възпитание се възприемат някои късноантични научни традиции, както и нови педагогически представи. В следващите векове в литературата се срещат различни възпитателни методи.

Елинистичните представи и възгледи навлизат след X век с преводите на арабски, като се разпространяват най-вече от трудовете на Ибн Сина /Авицена/ и други учени в следващите столетия. Елинистичните възпитателни учения се приспособяват към ислямските представи и се разработват като единно възпитателно учение. Учените от X и XI век подчертават значението на детството за по-късното развитие на индивида по-силно, отколкото в предишната ислямска литература.

Вълкосел, 70-те години на XX век

Ибн Сина отдава предпочитание на възпитаването на децата в общности пред това в дома, за да се използва конкуренцията между тях. Тогава обаче трябва да се избягва контактът с лоши другари. Набляга се и на играта и нейното значение преди всичко за отпочиване от тежките занятия.

Така различни народни магически и други само повърхностно ислямизирани практики се конкурират с елинистични теории и съвети, които навлизат в арабските съчинения чрез медицинските съчинения. Някои от тях са възприети от ислямските теоретици в техните педагогически концепции. Медицинските книги за отглеждането на децата от X век - доколкото е известно - в арабскоислямската литература през средновековието нямат свои последователи.

Обратно на това, педагогиката като об-

ща задача на родителите играе голяма роля в ислямското мислене. Възпитанието е религиозно задължение на родителите - мюсюлмани, то е задължение към детето и Господа. Това е така, защото хората имат дълг да предпазват другите от ада, т. е. да посочат на своите деца правия път. Възпитанието е най-добрият дар, който родителите могат да дадат на децата си. Възпитателните цели могат да се разпределят в четири групи: по отношение на Господа, на родителите, на другите хора и индивидуални добродетели.

Своеобразен каталог на целите на възпитанието се намира в Корана - в Сура 31:13, 16 - 19 под формата на бащини съвети. Особено са важни молитвата, добрите дела, търпеливото приемане на съдбата, избягването на гордостта и високомерието, спокойният ход и тихото говорене. Такива бащини съвети по-късно са предпочитан жанр в ислямската педагогическа литература. Доброта, благодарност, милосърдие, почитание, приятелство и послушание са най-важните добродетели. По-късната ислямска литература прибавя и вежливостта и други добродетели като изискването да не се говори без разрешение в присъствието на родителите и да се върви само след тях. Особено важно е възпитанието на чувство за срам. Празнословието и безсрамието са също толкова осъдителни, колкото лъжата и псуването. Особено място в ислямската традиция придобива дългът на децата към майката, който понякога може да получи преднина пред бащата или съпругата.

Препоръчително е децата да се прегръщат и целуват докъм 6-7-годишна възраст, както самият Пророк е правил, да се даряват и да се играе с тях. Към възпитателния репертоар обаче се числят и боят и наказанията. Ислямските учени препоръчват родителите щедро да си служат с похвалите и пестеливо с упреците и наказанията. Майката има право да си служи със страха от бащата като средство за дисциплиниране. Телесният контакт между родители и деца се ограничава с възрастта и след десетгодишна възраст се препоръчва децата да имат собствени легла.

Изобилието от произведения на ислямски теолози и философи в периода VIII - XIV в. за мястото на децата в ислямските общества, за тяхното възпитание и отглеждане, показва голямото значение, което ислямска-

Якоруда, 60-те години на XX век

та религиозна традиция отдава на нормирането на това отношение.

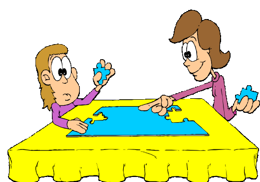

Разпределете се на групи и запишете на постер елементарните права, които имат децата според каноничната islямска традиция.

Като използвате предварително събрани материали, проведете обща дискусия върху следните проблеми:

- Защо мислите, че бащата е трябвало да бъде вън от дома при раждането на детето?
- Какво се е променило днес при раждането на децата?
- Дискутирайте записаните предварително поверия и практики, свързани с раждането на деца?
- Практикуват ли се и днес и защо?
- Проведете диспут на тема: "За и против традиционните родилни практики и вярвания."
- Защо всеки има право на "хубаво име" и какво ислямът влага в това понятие?
- Спазвало ли се е това право във вашата общност и кога, как и от кого е било нарушавано? Използвайте записаните предварително спомени.

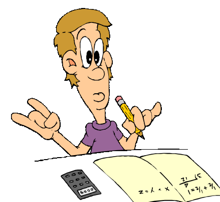

Индивидуално попълнете таблицата, а след това дискутирайте по групи, като обсъдите и въпроса: "Какво се е променило днес в родителските роли по отношение възпитанието на децата?"

Отговорности на майката по отношение възпитанието на децата.	Отговорности на бащата по отношение възпитанието на децата.

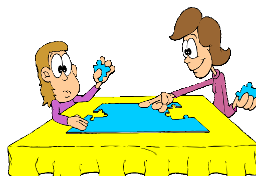

Работете по групи, а след това проведете обща дискусия по следните проблеми:

·· Какви основни възпитателни норми извеждат islямските учени през Средновековието?
·· Как се развиват тези норми по-нататък?
·· Защо възпитаването на децата в общността се извежда преди "възпитаването в дома"?
·· Какво се е променило сега?
·· Защо възпитанието се приемало, като религиозно задължение на родителите?
·· Какви са целите на възпитанието според Корана? Извадете текстове!
·· Какво Корана забранява и какво препоръчва като родителско поведение и защо?

·· Спазва ли се сега, този възпитателен модел и защо?
·· Какви методи на възпитание използват вашите родители сега и доколко те ви харесват?
·· Какво бихте искали да се промени в отношенията ви с родителите и защо?

·· Запишете на касетофон истории на ражданията на вашите баби и ги използвайте при дискусията.
·· Запишете от възрастни жени различни поверия и практики, които са се спазвали при раждането на деца.
·· Запишете разкази на вашите близки за техните преживявания, когато са им отнемали правото на име.

Работа на тютюна

Детството - исторически промени и тенденции

Настоящият поглед върху промените в детството през последните десетилетия в няколко българомохамедански села в Западните Родопи само поставят темата за необходимостта от проучване историята на детството. Той е само опит да се проследи въздействието на модернизационните процеси върху детството и неговата промяна като важна част от самите тях. Само сравнението между детството на различните поколения може да покаже силната историческа промяна в преживяването на тази възраст, която веднага се откроява при сравняване на автобиографични спомени за различните времена.

Демографските изменения и раждаемостта в българомохамеданските села в Западните Родопи следват общата тенденция, характерна за процеса на модернизация: демографски преход, който води до утвърждаване на модела на малкото семейство с две до три деца. Този модел се утвърждава през 70-80-те години и макар че се срещат и семейства с повече деца, създаването на семейство с две деца господства в представите на днешните ученици за техния бъдещ дом. Носители на промяната в репродуктивното поведение са най-вече родените през 50-60-те години. В много отношения това поколение играе най-важна роля за създаването на вътрешна динамика на

процесите на модернизация в тези села.

Най-общо могат да се разграничат няколко поколения, чието детство е засегнато по различен начин от въздействието на тези процеси. Това се отнася до промяната в ролята на училището, образованието и писмената култура, както и на тяхното възприемане в селото, до участието на децата в труда и "икономическото" отношение към тях в семейството, до разпростиране процеса на индивидуализация върху децата чрез разпространение формите на лично пространство и индвидуални занимания /четене, учене, игри, играчки/, до създаване на лични планове за бъдещето, избор на професия и т. н.

Труд в семейството, Дебрен, 90-те години на XX век

Това деление на поколения е условно. Селата не са - и не са били хомогенни в социално отношение. Делението на поколения - както това се прави в социологическата литература - има предвид общите "исторически преживявания" на връстниците, както и наличието на една група връстници, които въздействат върху останалите и придават облика на съответната възрастова група. В този смисъл възрастните поколения, до чието детство имаме достъп чрез техните разкази и за които може да се ползва и най-ранната запазена училищна документация, са родените през 20-30-те години на XX век.

В повечето от разказите на това възрастно поколение тяхното собствено детство е представено в контраст с живота на сегашните деца. Този контраст дава възможност да се видят най-важните от днешна перспектива параметри на детството през очите на най-възрастните.

Повечето спомени за детството в миналото са свързани с работата. Детският спомен е неотделим от оране, копане, от работата с домашните животни. Семейната икономика - изхранването на семейството, е била немислима без участието на децата и от двата пола. Детското всекидневие в тези десетилетия между двете световни войни е белязано преди всичко от спомени за участие в селския труд, в който на децата в семейството обикновено са били отреждани и тежки самостоятелни отговорности.

Трудът на децата има непосредствено значение за оцеляването на семейството и той слага основен отпечатък върху техните спомени.

Повечето детски спомени имат харак-

Якорудско, 60-те години на XX век

тера на обобщения, в тях много рядко се срещат отделни случки, по-скоро се очертава нормативната страна на всекидневието. Заедно с това в спомените за детството на най-възрастното поколение много рядко се говори за наказания или бой - това са отделни случки по поводи най-често на взаимоотношения между самите деца: според разказите родителите /както майките, така и бащите/ наказват децата си само в изключителни случаи.

В собствените истории на хората има много вмъкнати разкази за младостта и детството на родители им, за техния произход и създаването на дом и семейство. Те са интересни свидетелства на общуването на родители и деца и препредаването на семейните истории от поколение на поколение.

Извън семейния свят, в автобиографичните истории за детството на възрастните, се споменава и училището. То се среща по-скоро спорадично в тези спомени на най-възрастното поколение и заема твърде малко място в тях. Светските училища в повечето села в Западните Родопи се откриват в средата на 20-те години. Техните образователни цели не показват веднага непосредствено практическия си характер и някои възрастни оценяват едва от по-късна перспектива значението им.

В разказите на родените през 20-те години разказвачи /повечето мъже/ възпитателното въздействие в детските години,, се свързва преди всичко с религиозното възпитание, както и със съветите на родителите.

В повечето от тези разкази училището е запомнено най-вече със своята нова необичайна предметност: моливи, плочи, чин, дъска, както и с общо взето благосклонно - неутралното или строго отношение на учителите.

През 30-те и 40-те години държавната политика към децата в Западните Родопи се

изразява главно чрез дейността на училището. В селата все още липсват здравносъвещателни станции, детски градини и домове и други институции за деца. Учителите в някои села успяват със съдействието на местното население да открият безплатни ученически трапезарии за бедните деца, подпомогнати от Съюза за закрила на децата в България. Най-трайно утвърдилата се трапезария за бедни деца е тази в с. Дебрен - създадена още в 1931/1932 г. и ръководена от учителката Василка Алиманска. В нея в продължение на повече от десет години 15-16 бедни деца получават хляб и топла храна, като част от продуктите /най-често фасул и кромид/ се даравят от населението. Подобни трапезарии се откриват и в другите села /напр. в с. Горно Дряново/. Навярно поради ниската възраст на децата в автобиографичните спомени много рядко се срещат следи от тази грижа към децата.

През 30-те и 40-те години - доколкото може да се съди от наличните автобиографични спомени - училището не се свързва с бъдещата реализация на децата. Усвояването на трудовите умения, необходими за домашното стопанство, е поважно, както за момичетата, така и за момчетата от това поколение.

В следващите десетилетия обаче отношението към мястото на училището в детското всекидневие и в плановете за бъдещето се променя. Една от причините за това вероятно е откриването на работни места за хора с професия и образование в самите села: в създадените през 60-те години детски градини, здравни служби и т. н. Но този интерес не се обяснява само с оглед на перспективите за работа, самото образование получава по-висок обществен престиж. През 60-те и 70-те години кръгозорът на децата се разширява и чрез радиото и телевизията. Засилена от училището, ролята на контактите и взаимната подкрепа между връстници нараства и подпомага утвърждаването на предпочитаните от тях нови стандарти на всекидневния живот. За много от хората, родени през 50-60-те години, грижата за устройването на дома, домашните удобства и създаването на уют в крак с модата, и особено за бъдещето и просперитетът на децата, изместват дотогавашните хоризонти, свързани най-вече с оцеляването на семейството. В този процес може да се говори за поколение и поколенчески връзки, защото в спомените за 70-те

често се говори за конкретни случаи, когато връстниците взаимно си помагат да се утвърдят тези нови стандарти.

Това е и първото поколение млади хора от мюсюлманските села, което не с отделни свои представители, а с по-няколко души от селото /в това число и момичета/ навлиза в средните училища в града. При принудителната промяна на имената обаче много от момичетата се връщат обратно на село и остават без образование. Затова според автобиографичните свидетелства от почти всички села /особено на жени/ възродителният процес е причинил сътресения по пътя на вече направения избор за по-добро образование и в много случаи е възпрепятствал оставането на децата в училище.

Участието в домашния труд остава важна част от всекидневния живот на децата и в следващите поколения. Днешните деца също участват в отглеждането на тютюна и други земеделски култури, както и в грижата за животните. Както и през 30-те години, и сега децата се освобождават за няколко дни от училище, когато трябва да се вадят картофите. Трудът на децата запазва важно икономическо значение, но отношението към децата в повечето семейства не е "икономическо".

Несравнимо по-натоварени с работа, отколкото учениците в града, на децата обаче се предоставя време за учене и развлечения: разходки, игри, гледане на телевизия. Мнението на децата и тяхната перспектива и желания в много семейства имат голямо значение.

Дебрен, 90-те години на XX век

Ако най-възрастните почти не говорят за игри извън труда в своите спомени, поколението на 40-45 годишните /особено жените/ си спомня по-сложни в сравнение с миналото игри със сюжети: не с кукли и други играчки, но игри на "продавачки в магазин" и други, заимствани от града или резултат на динамизиращия се живот в селото. Играчките се появяват в разказите на родените в края на 60-те години, но тогава те са били рядък и ценен подарък и са били пазени изключително грижливо. Развлеченията на най-новото поколение деца продължават да бъдат повече колективни.

Групите от по-големи деца /12-14 г./, формирани обикновено от връстници от един и същи пол, играят голяма роля в детския живот днес. Също така момичетата - за разлика от момчетата - поддържат приятелства чрез писма със свои връстнички от други краища на страната, с които си пишат редовно, изпращат снимки и някои от тях взаимно са си гостували. Приятелските връзки са силно емоционално натоварени.

Накратко очертаните промени в характеристиките на детството показват, че неговата промяна е една от най-видимите стра-

ни на процеса на модернизация в българомохамеданските села в Западните Родопи. Ако животът на най-възрастните изглежда по-скоро традиционен, то този на децата носи белезите на детството, белязано от консумативната епоха и медиите. Това е обаче живот в семейната и селска общност, която допуска новото развитие и дори го поражда. Промяната може да се разглежда като резултат на взаимодействие на силните традиционни нагласи с модерните институции, медии, комуникации. Това взаимодействие е породило силна собствена вътрешна динамика в тези села.

Тази динамика трябва да се има предвид с оглед на перспективите пред днешните деца и младежи: техните собствени стремежи и мечти за бъдещето се разполагат върху цялостната мирогледна система, изградена от социалния опит и нагласи на няколко поколения.

Анализирайте по групи следния текст и направете обща дискусия по проблемите след него.

"…Ражда тя и като пада бебето, тя го обвива в една риза. Пъпа го отрязва със сърп, връзва го от косата. Идва по-големият брат и казва: "Мамо, конят е в някаква царевица на некакви хора. Ако седи трябва после да се плаща там глоба, нали, задето е изял царевицата." Тя излиза на двора и пада плацентата от нея. И тя излиза, обаче кръвта върви от нея, обаче гледа да закара коня и комшията я среща и казва: "Абе, комшийке, неудобно е да те питам, ама ти нали преди два часа беше бременна, видех те на двора?" "Ами така, комши, казва, ама аз сега го родих." "А къде вървиш сега?" "Ами ще ида да закарам коня, оти ще ме глобят и нема откъде да платя после глобата…"

- Кой помага на майката при раждането на детето в този разказ? Къде са се раждали повечето от децата през тридесетте години?
- Колко време си позволява да почива тази майка след раждането?
- Защо тя не може да си позволи да почива?
- Какво е можел да направи нейният син, за да й помогне?
- Знаете ли какви опасности за здравето на жената се създават в такава ситуация?

Баба и внучка, Якоруда

- Как съвременните закони закрилят майките?
- Как бащите трябва да участват в отглеждането на малките деца според традицията.
- Какво още трябва да се научат днес?

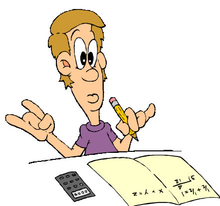

Попълнете теста и след това дискутирайте по групи проблема: "Може ли сега да се приеме, че родителите имат икономическо отношение към децата и какво се е променило?"

Какво означаваме с термина "икономическо отношение към децата"?

- да се дават повече пари на децата;
- да се купуват повече играчки, дрехи и сладкиши на децата;
- да се дават икономически познания на децата;
- децата да допринасят с труда си за семейната икономика;
- децата да участват наравно с възрастните във всички трудови дейности;
- децата да имат повече свободно време за уроците си.

Анализирайте текста и дискутирайте по проблемите след него.

"Помня едно говедо, като го водехме да го учим да оре. Като ще ме нарами с рогата, ей там ще ме хвърли.

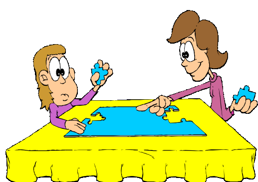

Баща ми: "Айде пак!" На две годинки беше и го учехме да оре. То кат се разяри, оти беше яко и така като рече с главата, ще ме хвърли хей тамка на. Хайде пак, пак ще го почна. Бубайко отзад с остена удри да не ме боде, па то, яко боде [...] На другия ден ореш, ходиш… Те орат отзад, а ти водиш воловето отпред, да не бегат воловете. Ходиш отпред, а бащата и брата одева…" (Зейнеп, р.1932, Искам...)

"Ке идаа бащата и чичото на пазар, я ке хвана воловето - киора, цел ден ки орас воловето, метам плуго...и днеска, и утре така...сирачка работа." (Милятка, р.1924, Искам...)

"Децата, те са всички с говедата тогава - голо, босо, няма папуци, няма цър-

Детска игра, Якоруда

вули. Кои бяха по-богати, имаха цървулки, а па като мен тия - голо, боси. ..трън...търчиш, вървят ти воловете нейди, ша търчиш, не признаваш ни тръни, ни камен, ни нищо" (Зайнепа, р.1932, Искам..)

¨ Какво е участието на малката Зайнепа в домашното стопанство?

¨ С какво чувство тя си спомня за това? Доволна ли е от себе си?

¨ Обикновено явление ли е било децата да се справят с такава работа?

¨ Вие как помагате на семейството си?

¨ Какви задължения и отговорности имате вкъщи и на полето?

Анализирайте текстовете по групи и проведете дискусия по въпросите след тях.

"…Първата година, първия ден кога ме откара баща ми в училището и ми каза - на тоя чин седни, и седнах. Тури си молива тукана…турих го. Ама не щеш ли, моливчето да ми падне в една дупка. И сега…не знам изде да си мушна ръката и рева колкото мога. Дойде някой…и не помня кой е дошъл да ме пита, оти рева. Думам: "Оти молива си загубих". Изкараха ми го и съм се успокоила." (Зейнеп, р. 1932, Искам..)

"Изкарал съм до четвърто отделение. Одехме със стоката. Одех чобанче и то босо, немах гуменици, напраем цървуле от язно, от крава, и то изсахне...и ни преяжда ножичките. Ходехме боси, тръне отдолу. Е така живеехме мизерно през детското време. Не се обръщаше внимание към децата да се учаа, повече със стоката одехме. И така изкарахме детския живот мизерно." (Джамал, р. 1918 г., Искам...)

.

¨ От какво се вълнува Зейнеп в първия учебен ден?

¨ Дали причината да плаче е била в пропадналия молив?

¨ Какво знаете от близките си за живота на децата, които са родени през 30-те и 40-те години?

¨ С какво се е променило училището за следващите поколения?

¨ Спомняте ли си своя първи учебен ден?

¨ Напишете съчинение на тема: " Моят първи учебен ден" като си спомните чувствата, с които сте отишли на училище.

Анализирайте текста и проведете дискусия по въпросите след него.

"Лятно време ни изгоряха рамената, щото бяхме дрипави. И майка ходеше на работа и мен ме оставяше да варя вечерята. И с децата от махалата сме си играли на разни игри – тогава имаше тая игра с камъчета, "Намери си квачка пиленцата", "Куцканица", "Мижаница", "Кърпичка", "Гърне". Ходехме и на седенки, царевица лющехме, калъпясвахме тютюн..." (Фатма, 1938, Искам...)

·· В детството си Фатма често е оставала понякога вкъщи да наглежда яденето. Време за игри с другите деца от махалата й е оставало, но споменът за развлеченията е вплетен в спомените за работата. Защо?

·· Какви са игрите, за които тя си спомня?

·· Къде са играли децата?

·· Познавате ли някои от тези игри?

·· Споменава ли Фатма за своите детски играчки?

·· Какви са били игрите и играчките на децата някога?

·· От какво са били направени, купени ли са били?

·· Какви развлечения имат децата днес?

·· Как са повлияли телевизията и компютрите?

·· Какви са новите игри на днешните деца?

·· Напишете есе на тема: "Моята любима играчка и игра".

·· Запишете спомените на вашите баби и дядовци за играчките и игрите, които са играли.

·· Запишете спомените им за училището и ги използвайте при дискусиите.

Училището

До средата на 20-те години на XX в. децата от Западните Родопи получават образованието си в частни училища, издържани от настоятелства и религиозни общини. В тях най-често учител е местния ходжа и освен обучение по Коран, се преподава и турски език. Регламентирането на статута на този вид училища се въвежда в България още със Закона за народните и частните училища от 1885 г. и Закона за народното просвещение от 1891 г. Постепенно образователната система поема по пътя на централизацията с нарастващата роля на държавата.

За района на Неврокопско (Гоцеделчевско) и Разложко, включен в рамките на българската държава в резултат на Балканските войни (1912-1913 г.), училищното законодателство влиза в сила след 1919 г. Поправката на Закона за народното просвещение от 1924 г. внася

Деца от селата Горно Дряново, Ковачевица и Лещен, 30 май 1935 г.

промени в статута на частните училища. Мюсюлманските училища започват да се делят по народностен признак - т. нар. "българомохамедански" стават народни (т. е. държавни) училища, а "турските" остават частни. От учебната 1925/26 г. в "народните" училища се появяват учители българи и започват да се преподават нови пред-

мети. Повече от две десетилетия след това в много от селата в Гоцеделчевско и Разложко продължават да съществуват паралелно и религиозни, и светски училища.

Светските училища в Западните Родопи реално започват да се откриват от средата на 20-те г. на XX в. (1925 г. – с. Дебрен, 1926 г. – с. Горно Дряново, 1925 г. – с. Кочан и др.).

По различни причини не всички родители изпращат тогава децата си на училище. Затова дълго време много висок остава процентът на неграмотните. Така например в селата Света Петка и Пашово (община Лъджене, дн. Велинград) през 1926 г. само 10% от населението е грамотно, докато общите данни за селата в цялата страна показват ниво на грамотност около 56% за същата година. Така за дълъг период след 1913 г. училищата не могат да обхванат трайно голяма част от децата, особено момичетата, и те често преждевременно напускат училище. За децата, живеещи в махали, отдалечени на километри от училището, е още по-трудно. Те трябва да вървят с часове, за да отидат на училище. Често причина за спиране от училище е някакъв повод в семейството: болест, ангажиране в земеделската и домакинската работа и пр.

Отпускно свидетелство за завършено I отделение, село Крушово, уч. 1933/1934 г.

Постепенно повечето родители започват да изпращат децата си на училище. На онези, които по различини причини ги спират, се налагат глоби. Така например от средно по около 90 деца в училището в с. Дебрен през 30-те г. на XX в. само няколко родители са глобявани за системни отсъствия на децата от училище – родители и на момичета, и на момчета.

Учителите в този период са външни хора, които рядко остават да преподават в местното училище (особено в малките села) повече от година-две. Като изключение може да се посочи учителското семейство Алимански, което преподава в с. Дебрен непрекъснато от 1931 до 1948 г. Най-често причина за краткия престой на учителите в едно село са лошите условия – липсата на квартири за тях и неподходящите училищни помещения. Училищните сгради дълго

време представляват скромни постройки, временно приспособени за училище – рядко в повече от две стаи.

В годините след Втората световна война се увеличава намесата и натискът от страна на държавата във вътрешния живот на мюсюлманската общност. Взаимоотношенията между нея и официалната власт минават през различни етапи, отразяващи вижданията и подхода на управляващата комунистическа партия към мюсюлманите. Широкото разгръщане на просветното дело сред тях е белязано както от опити за доброволно обхващане на всички деца в училищата, така и от използването на широкоразгърнатата система за натиск върху родителите, стигаща до радикални административни мерки. Създадените механизми на въздействие и вмешателство в живота на мюсюлманската общност улеснява масовизирането на ограмотителните кампании (включително и такива за възрастни) и въобще развитието на просветното дело в края на 40-те и първата половина на 50-те години на XX в.

Родените през 50-60-те години, са първото поколение млади хора от мюсюлманските села, което не с отделни свои представители, а с по няколко души от селото (вкл. и момичета) навлиза в средните училища в града.

Днес само малка част от най-възрастните са неграмотни. Броят на завършилите висше образование, главно учители, постепенно се увеличава и почти всички служби за висшисти в селата са заети от местни хора. В по-големите села са открити гимназии, в които преподават местни учители.

Анализирайте следния откъс от историята на училището в с. Дебрен и проведете обща дискусия по въпросите след текста:

"Първият опит за откриване на училище е бил през 1912/1913 г, когато е имало учител, стоял около 2 месеца, после бил изгонен от ходжата. Жителите на селото били неграмотни, с изключение на 5-6 души, които изучавали турски език в Солун.

Следващият опит, вече успешен, е през 1925 г., когато от град Кърджали бил назначен за учител в с. Дебрен Никола Алимански.

Когато пристигнал в селото, селяните се противопоставили: "До сега се оджи са ни учили и отсега натам па оджи ша учат". След дълги уговорки те се съгласили да се открие училище, но при ус-

Вълкосел, 60-те години на XX век

ловие повече от учебните часове да бъдат на ходжата.

Въпросът бил решен и Алимански останал. Никой не желаел в къщата си даскала и той бил принуден да живее ведно с ходжата в една малка тясна стаичка, опушена, в която всяка вечер се събирали на "моабет" старците.

Класната стая също била тясна и опушена с люлеещи се чинове. Цял месец учителят търсил помещение, за да го приспособи за училище. През това време учебни занятия се водели в джамията…

Бедни ученици — българо-мохамедански деца — се хранятъ подъ грижитѣ на клона отъ Съюза за закрила на децата въ България въ с. Горно Дрѣново, община Ковачевска, околия Неврокопска

Снимката и надписът под нея са от сп. "Обществено подпомагане", 1936, кн. 11/12

Алимански е преместен в Гърмен…и там среща младата, току-що завършила учителка от Неврокоп – Василка, която скоро става негова съпруга. По настояване на дебренци те са върнати да учителстват в Дебрен през 1931/1932 г. През същата година училището се снабдява и с 580 кв.м училищна градина.

През първата учебна година Алимански успял да събере подлежащите на задължително обучение (но само момчетата). Децата били на различна възраст (от 7 до 14 години). Постепено учителят спечелил учениците и тогавашните по-първи хора в селото и с тяхна помощ преодолявал съпротивата на родителите. Към края на учебната година всички деца можели да четат, пишат и смятат. Селяните били поразени "Бря, даскале, какво направи ти, бря? За една година научи всички деца да четат и пишат, а ходжата само три деца" – провикнал се кметът Гавазов и с това дал израз на общото настроение…

На следващата година вече били открити два класа. Дошло нареждане да се приберат и момичетата в училище. Дебренци изпаднали в ужас. Отново тревоги и горчиви съжаления, че са допуснали учител в селото.

С голяма мъка учителите събрали само най-малките момичета. А по-големките? "Те са женски, на тях им не требва четене, писане и смятане. Нема да ги правим даскалиция, я. На тях мутвака и нивата" – говорели дебренци…Но учителите все пак успели да овладеят положението. Влиянието им върху дебренци растяло и родителите били спечелени. На децата било позволено да носят учебниците вкъщи – това било голямо постижение в Дебрен."

/Звездица Чаушева, История на с. Дебрен, Искам благородна.../

¨ Какво е отношението на селяните към новосъздаденото училище и към учителите?

¨ Променя ли се то във времето? От кои моменти в текста личи това?

¨ Как са се отнасяли родителите към образованието на момичетата тогава?

¨ Защо родителите не са смятали за необходимо момичетата да учат?

¨ Какво се е променило в отношението към училището и учителите?

¨ Откъде са учителите във вашето училище? Работят ли в него местни хора?

¨ Има ли сега деца, които рано напускат училище и защо?

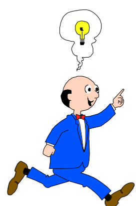

Организирайте мозъчна атака по проблема: "Кои са причините за ранното напускане на училището в днешно време?" Запишете всички предложения и след това ги обощете.

Разгледайте откъсите от училищни спомени на няколко мъже (родени между 1911 и 1929 г.) и дискутирайте по въпросите след тях.

"На турско училище ходих - седем години на ходжа бях. Точно седем години и една година ме закачи даскала и на даскала ходих една година. Сетне па, през едно време, държавно учехме вечер, една година…коя бе – не помня. Такива учеше като нас, стари дядя учаха…" (Ибрахим, род. 1911 г. Искам човекът...)

"Аз като малък първо изучавах Корана, на джамията. Тогава нямаше пуснати още да има да изучават на български. Това 1925 година, та дойде един учител от Кюстендил. Тогава се прехвърлихме да изучавам български език, а Корана го бех

Празнуване Деня на детето в с. Дебрен, 1933 г.

На излет в околностите на село Буково, 80-те години на XX век

изучил тогава до 7-8 години. Понеже дедо ми ходжа е бил, завършил в Солун за ходжа – турско време, а и баща ми също завършил в Солун ходжа. И аз се опитах да стана ходжа, ама това не ми хареса много и аз се прехвърлих към българското, Корана си ми остана изучен…Така преживех нашия живот. Увлякох се по българското училище и там напълних годините, сетне пак задочно учих 7-8 клас и завърших задочно." (Сабри, род. 1917 г., Искам човекът...)

"Изкарал съм до четвърто отделение…Не се обръщаше внимание на децата да учаа, повече със стоката одехме. И така изкарахме детския живот мизерно. През детското време, защо така бехме изостанали, та не можахме да учим…

Слаб ученик бех по история, но четех, пишех, не ми вървеше училището. След това заучих на ходжа. Поучих две зими по един месец. Научихме само да четем Корана и исторически да сме добре с морала добри, да сме примерни, да знаем как да посрещнем човек, да сме добри…Там много хубав съвет ни дадоха през това време – да не си хулиганин, да не пиеш да се пазиш от лошите работи, да си примерен – в това сме възпитани. (Джамал, род. 1918 г., Искам човекът...)

"Като ученик почнах да уча. Бех така буен и бех мераклия. Най-много ми вървеше пеенето…на пеенето бях мераклия. Учехме четири класа с един учител…Докато той предаде урока на първи клас, та на втори клас, та на трети клас, ние го чекаме и не можем така да се учим като сега. Учителят не може да смогне. Пак горе-долу, така от желание пак сме нещо научили, не е като сега. Тогава беше друго. Даваха право и на ходжа да учим два пъти в седмицата – четвъртък и събота. И след това по едно време дойде от Разлог околийският началник, взе ни книгите и ги изгоре в печката. През 1935 година ни забраниха арабско-турското

писмо. Така я излезох през 1935 г. до четвърти клас. Не можеше да учим, бедни хора сме. За да идеш в София да учиш, трябва да имаш възможности…До четвърти клас учих. Имах желание да уча. Баща, майка немам – кой ке те учи. И това, което съм научил, е от мое желание…” (Исмаил, род. 1925 г., Искам човекът...)

Училището в с. Гърмен

“Роден съм в махалата горе през 1929 г… По едно време като дете аз много се срамувах, че сме бедни. По-нататък дойде време да тръгна на училище. Училището беше на 3 км далеко и през една река се минаваше. Ходих една година на училище, взимах хубава диплома с 6, обаче следващата година се поболях. Два-три месеца лежах и всичко, което бях научил в първи клас бех го забравил с болестта. И по-нататък се наложи да не идам нито един ден на училище.” (Ахмед, род. 1929 г., Искам човекът...)

¨ В какъв тип училище са учили интервюираните?

- религиозно;
- светско;
- и двете.

¨ Как са се допълвали различните видове образование (религиозно и светско)?

¨ Каква степен на образование са успели да достигнат?

¨ Какво е общото и различното в отделните спомени?

¨ Какво научавате за училищната атмосфера? Сравнете я с вашето училище днес.

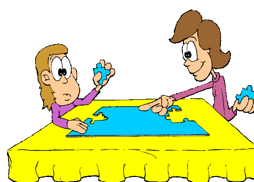

Анализирайте по групи спомените на три жени за училището и дискутирайте въпросите след тях:

“Ходила съм на училище до шести клас. Яз не бях силна ученичка и във второ отделение останах. Сложи ме учителката до другарче да ме учи, ама нищо. И на детска градина ходехме там, ама възглавници и одеала си носехме от дома. Готвеха ни мляко на прах, ама сладко и мирис имаше. В шести клас пак останах. До 14 години се ходи на училище. От моите другарки, които учеха, само една се изучи и беше директор на детската градина…

Учителите бяха добри, на мен шамар не са удряли. Яз бях скромна и не ме закачаха. Помагаха ми да науча азбуката, да пиша. Ако не си знаеш урока, ша та шлякне 2 пръчки…” (Фатма, р. 1938 год., Искам човекът...)

“Бях слаба ученичка, тъй като немах време да отделям на уроците, а се занимавах с овцете, нижех тютюн и вечер четех по-малко… След това видях, че животът е труден и реших да чета повече уроците, за да си избера някаква професия… Родителите ми бяха прости хорица, изобщо не разговаряха с мен за училище, аз самичка...си мислех за това. Споделих веднъж с по-голямата ми сестра, че искам да отида в гр. Банско за шлосер. И тя каза, че е мъжка професия и ме насочи да отида в Благоевград в Медицинския техникум…Майка ми не искаше и да чуе за тези неща, дори легна на легло. Не искаше да ме прати, за да не се провалля. А баща ми каза: “Искаш ли да учиш? Ако искаш – тръгвай с мене.” Закара ме в Благоевград и се радваше, че ще стана медицинска сестра…” (Феруша, род.1955 г., Искам благородна...)

“Майка ми завършва основно образование в родното си село. По-нататък започва да учи в село Гърмен. Не успява да завърши средно образование, защото в този период започва процеса – смяна на имената… Баща ми, за разлика от моята майка, получава образование. Основното си образование завършва в родното си село, а по-нататък учи и завършва Икономически техникум в Благоевград.” (Емир, род. 1963 г., Искам човекът...)

¨ Обърнете внимание кога са родени жените и защо, според вас, споменът за училище се появява много късно в техните разкази?

¨ Какви са били причините, когато се е налагало да напуснат преждевременно училище:

- бедност в семейството;
- необходимост децата да помагат в земеделската и домакинската работа;
- отдалеченост на училището;
- заболяване;
- натиск за промяна на имената;
- други причини.

Ученички от Вълкосел

Ученици и учители от с. Конарско, 1998 г.

От текстовете какво научаваме за:

- предметите, които са се изучавали в училище;
- съществуването на училищна трапезария;
- наказанията в училище;
- специфичното отношение към образованието на момчетата и момичетата.

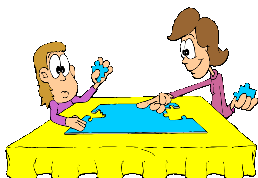

Разпределете се по групи и на постери изобразете как си представяте училището на бъдещето.

Разпитайте родителите си, баби и дядовци, познати и възрастни роднини за техните ученически години и обобщете писмено резултатите. Опитайте се да съберете снимки от времето, когато те са учили и ги разгледайте със съучениците си.

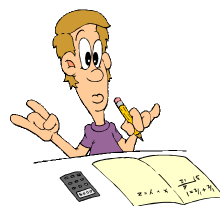

Възможни въпроси за интервюто:

Колко години си ходил/ходила на училище?
Можеше ли да учиш колкото искаше?
Какви бяха учителите?
Какви учебни предмети имаше?
Колко големи бяха класовете?
Обичаше ли да ходиш на училище?
Какво в училище беше най-интересно и най-полезно за теб?

Брак и семейство в Корана

В Корана има няколко Сури, в които са представени различни аспекти на изгонването на Адам и Ева от Рая. В тях е зададен божественият модел на отношението мъж – жена. Те не са просто мъж и жена /т.е. - същества с различен пол/, а те са съпрузи, т.е. вече са свързани в брачен съюз. Затова бракът е и канонична ценност. Islyamът признава жената за равен партньор на мъжа в запазването на живота чрез децата, които ще родят. Същевременно бракът е и свещен, тъй като чрез него се поддържа връзка и хармония не само между съпрузите, но и между тях и Аллах. В Сурите е заложена част от една система от нравствени норми, които регламентират отношенията между мъжа и жената. Общото в тях е присъствието на Аллах като централна фигура - той ги сътворява, той ги прави съпрузи, той им казва да раждат човеци, но само с неговото знание и съгласие. Божественото послание носи ясна ценностна система – йерархия в отношенията – хора и Бог; мъж – жена; в брака и отношенията на съпружество.

Семейство от Якоруда, 60-те години на XX век

В Корана строго са регламентирани всички възможни функции на семейните отношения /сексуални, възпроизводителни, производителни и възпитателни/ чрез точно обозначени предписания и забрани, свързани с различни жизнени събития – смърт, развод и вдовство.

Коранът регламентира и най - интимната страна от живота на мъжа и жената – сексуалната. Каноничният Ислям се отличава с положително отношение към половото съжителство, ласките и тялото, тъй като в него отсъства идеята за “първородния грях”. Сексуалният акт е благословен от Аллах, но той трябва да води до съхраня-

ване на рода чрез родените деца и този акт се свързва с вечната природа и с дейностите, които човек върши в нея.

Аллах определя навсякъде първенство на мъжа над жената, тъй като тя е от неговото ребро и почти негова рожба и затова трябва да го слуша. Идеята, че жената е като дете на мъжа се коментира и в много ислямски текстове.

Но едва ли само чрез Корана може да се търси и извежда спецификата на ислямското семейството, тъй като то има своя история на ежевневието и социална история, свързана с различни пространства и времена.

Дейности и задачи

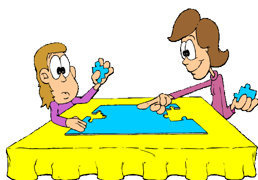

Като се разделите по групи разгледайте внимателно снимките на преписите на Корана, които са запазени и до днес в Ориенталски отдел на Народната библиотека "Св. Св. Кирил и Методий" в София и се опитайте да откриете пет признака, по които те могат да се обединят и които биха могли да очертаят традицията в ръкописите на Корана. Използвайте и допълнителната информация след края на главата. Ако ви се отдаде възможност, можете да посетите Народната библиотека и да видите оригиналите.

- Какво е за мюсюлманите Корана? Защо?
- Всички ли мюсюлмани тълкуват Корана по един и същ начин?
- За какви други свещени книги знаете и какво?

Препис на Корана от 16 век

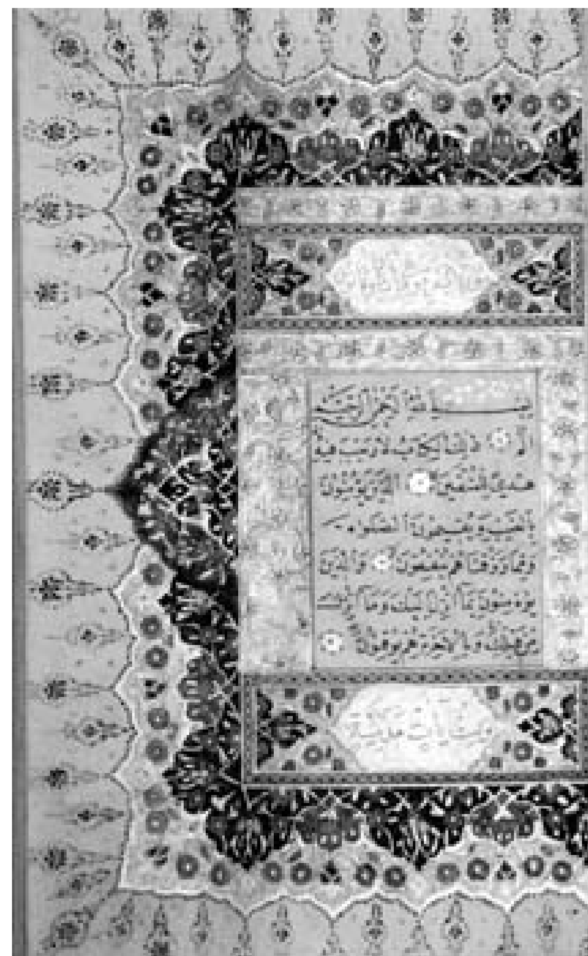

Препис на Корана от 19 век

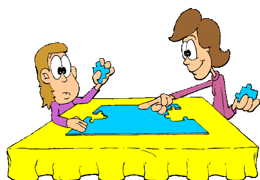

Анализирайте по групи следните части от сури от Корана, като се опитате да дискутирате въпросите след тях. При общото обсъждане не забравяйте, че всяко мнение е ценно и трябва да се зачита, но след като се аргументира.

Предварително извадете вкъщи от Корана /ако използвате последното издание на Корана, има азбучен показалец/ и части от други Сури, които регламентират отношенията мъже – жени.

"О, хора, бойте се от своя Господ. Който ви сътвори от един човек и сътвори от него съпругата му, и от двамата намножи мъже и жени" /Сура 4 : 1/.

"Той е Онзи, Който ви сътвори от един човек и стори от него съпругата му, за да намери при нея спокойствие. И след като я облада, тя понесе лек товар и продължи с него. А когато натежа двамата призоваха своя Господ: "Ако ни дариш читаво дете, ще сме признателни" /Сура 7 : 189/.

"Аллах ви сътвори от пръст, после от частица сперма, после ви стори съпрузи. И никоя жена не забременява и не ражда без негово знание" /Сура 35 :11/.

Въпроси за дискусия:

- Кои са нравствените норми в Корана, които регламентират отношенията между мъжете и жените?
- Опишете правата и задълженията на мъжете и жените в брака;
- В божествените послания заложена ли е или не йерархията в отношенията мъж – жена?
- Толерира ли религията отношения между мъжете и жените извън брак?
- Каква е основната цел на брака, според Корана?

Анализирайте следващите текстове, като изведете в отделна таблица забраните и предписанията, които са заложени в Корана и регламентират брачните, сексуалните и възпроизводителени отношения между мъжете и жените.

"И не встъпвайте в брак с жените, за които са се женили бащите ви, освен което е било преди исляма. Това е непристойност, гнусота и злочест път. Под възбрана за вас са майките ви, дъщерите ви, сестрите ви, лелите ви, вуйните ви, дъщерите на брата и дъщерите на сестрата и жените, които са ви кърмили и сетрите ви по кърмене, и майките на жените ви; и заварените под ваша опека дъщери на жените ви, при които сте влезли в съпружество; и съпругите на синовете ви, които са ваша плът." /Сура 4:23/.

· Какво разбирате под “кръвосмешение”?

· В Корана отношенията между какви хора се разбират като кръвосмешение. Спазват ли се тези забрани и при вас?

· Има ли случаи, в които има бракове между втори и трети братовчеди?

· Знаете ли какви са възможните последиците от такива бракове?

“А разведените жени да изчакат във въздържание три месечни кръвотечения и не им е позволено да скриват онова, което Аллах е сътворил в утробите им, ако вярват в Аллах и Сетния ден. Тогава техните мъже, ако искат помирение, имат най-голямото право да си възвърнат. И жените имат същите права, каквито и задължения съгласно обичая, но мъжете са едно стъпало над тях.” /Сура 2 : 228/.

“Кажи на вярващите мъже да свеждат погледите си и да пазят целомъдрието си! За тях това е най-чистото. Сведущ е Аллах за техните дела…” /Сура 24 :30/.

· Как разбирате понятието “целомъдрие”?

· Избройте на общ постер всички нравствени качества, които трябва да притежава един мюсюлманин по Корана и по това, което сте чували от близките си, а на друг - всички забрани, свързани с неговото всекидневно поведение. Дискутирайте ги.

Направете индивидуални интервюта с ходжата или с други възрастни хора, като ги разпитате какво пише в Корана. Разберете имате ли вкъщи Свещената книга и как , къде и от кого се пази? Разпитайте близките си защо така я пазят? Какви други книги, свързани с религията се пазят във вашия дом?

Обсъдете колективно всички събрани разкази.

“Запазените в Отдела ръкописни Корани обхващат седем века. Най-ранният от тях е от 7 май 1271 година, а последният препис е от 1870. Сбирката наброява повече от 150 ръкописа и печатни издания на Корана. Печатните издания също са подредени хронологично – от 1845 до 1967 година. Съдържанието им е едно – коранничният текст, но художественото оформяне на ръкописите е различно, въпреки че е подчинено на традицията.

Коранът е първата книга, написана на арабски език. С оглед на съдържанието, той е сборник от проповеди, обредни и юридически предписания, заклинания, молитви, назидателни разкази и притчи, исторически предания. Частите на Корана са препредадени от Мохамед Ахмед ибн Абдалах /ок. 570 –632/, който е пророк на Аллах и основател на ислямската религия. Всичко в Корана е свещено слово, идващо пряко от божеството, избрало за общуване с хората арабския език. Коранът като литературна форма е римувана проза. Дели се на 114 глави, наречени *сури,* всяка е разделена на *аяти,* което означава божествено знамение, чудо. Те са 6666, думите са 77439, а буквите 325345. Сурите имат различна дължина: от три до 286 *аята* и различно име – първата “Откриващата”, след нея “Кравата” и т.н. Според времето и мястото на произнасяне, те се определят като *медински* или *мекански.*

Най-ранните, запазени и до днес преписи на Свещеното писание на исляма се отнасят към границата между седми и осми век. Всеки препис съдържа в себе си историята на развитието на арабската графика, на нейните основни компоненти: графичен текст, който има различни по форма и големина начална и последна буква и допълнителни графични средства и знаци, които се разпределят по значение и функции в няколко групи:

¨ Първата – отразява разделянето на текста по различни начини: на седем равни части, за да се чете в продължение на една седмица; на тридесет равни части, колкото са дните в лунния месец. Раздробяването се прави, за да се улесни четенето и да се разпредели по равно през деня. Затова са различни заглавните карета за названията на отделните Сури, знаците разделящи съседни Аяти, използването на цвят, шрифт, орнамент, удължения между отделните думи.

¨ Втората – дефинира и систематизира правилата за рецитация. Най-често тези знаци се разполагат в междуредията и са с червен цвят. Като знаци се използват графеми и различни геометрични фигури. Те се отнасят до правилното артикулиране на определени звукове, до местата за пауза и вдишване, за удължаване или кратко изричане на гласния звук (фонемата).

Художественото оформление на ръкописите е изключително многолико, въпреки че е подчинено на традицията.

/Стоилкова, А., З. Иванова, Свещеният коран през вековете – каталог на изложба от ръкописи и печатни издания, съхранявани в НБКМ, С., 1995/

Жени от село Рибново, 1999 г.

Семейството в ислямската традиция

В османското общество през XVI до началото на XX век преобладаващият вид е разширеното семейство, което на свой ред се вписва в по-широката социална единица, каквато е родът. Според османските данъчни регистри, семейството се нарича хане /домакинство/ и се състои средно от пет души. Но това домакинство не съвпада с простото нуклеарно семейство. По-често домакинства, които спадат към три различни поколения на едно и също семейство живеят в обща социално-икономическа единица, разположени около общ вътрешен двор. Разширеното семейство

Картината "Помакини" на Н. Тахтунов, 1926 г.

произвежда и потребява заедно, като се грижи за всички членове на трите поколения. Както в много други традиционни общества, бракове между хора от различно вероизповедание се срещали много рядко. Жената е била важен член на тради-

ционното семейство и нейното положение вътре в него и в обществото не отговаря на ролята ѝ в производството. Престижът ѝ нараствал с възрастта и родените от нея деца, но зависимостта на жената от мъжете в семейството се разпростира отвъд брака и я поставя в положение на средство за производство, което се прехвърля от едно семейство в друго. Тя имала цена и се продавала под формата на откуп. Това е така нареченият "брачен дар" в ислямското право, който се плащал на два пъти и всъщност принадлежал на самата жена, като ѝ давал известна икономическа сигурност в случай на развод или овдовяване. Ислямският закон изисквал "брачния дар" да се плати на две части – най-напред в предплата и отсрочена част, която се плаща от наследството в случай на развод или смърт на съпруга. За да стане бракът официален, булката трябва публично да признае, че брачният дар е платен, като надеждно се вписва в съдебния регистър. Каноничното право задължавало жена, обявена от съпруга си за "разведена оттук насетне" да изчака най-малко два месеца, преди да се омъжи повторно. Това конкретно предписание повсеместно се спазвало. Плащането на издръжка се решавало от съда по молба на съпругата не само в случаите на официален развод, но и ако съпругът просто напускал къщата или не обезпечавал достатъчно семейството си.

Както всички традиционни общества, така и османците през шестнадесети век гледали с много лошо око на извънбрачните връзки и деца с неустановен баща. Според ислямския закон наказанието за прелюбодейка, чието "престъпление" е доказано, било пребиване с камъни. Но още в най-ранните години на исляма били въведени допълнителни условия, които правели прилагането на това наказание почти невъзможно. През деветнадесети век започват значителни промени в живота на османските жени, които водят до трансформации в семейната структура. През 1858 г. е въведен Поземленият закон, който дава еднакви наследствени права на всички деца, без оглед на техния пол. През този век личният живот и семейните отношения са длъжни да се подчиняват на законите, установени от държавата. Множеството наредби, засягащи брака целят закрила на семейната институция - да не се плаща откуп за булката или той да е в различен размер според имущественото положение на хората. Тези промени бележат прехода към живот в модерна държава и модерно общество, основани на един-единствен и общовалиден правен кодекс.

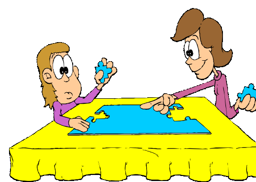

Сравнете двата текста. Първият се отнася до преди исляма и отразява една патриархална и полигамна семейна структура, а вторият показва променената ситуация в края на шестнадесети век. Изведете в таблица промените, настъпили в семейните структури и отношения в брака до и след исляма.

"При арабите до преди исляма бракът не е имал никаква друга тежест, освен като обикновен сексуален съюз. На омъжената жена не гледали като на съпруга. Ако не роди син, дори да умре, на мъжа ѝ не поднасяли никакви съболезнования. Цената за девойката получавал баща ѝ или най-близкият роднина от мъжки пол. Основният принцип бил, че жената се пада на онзи, който плати най-много и това правило повсеместно се спазвало. Съществувал и друг вид брак, който се основавал на взаимна размяна. Тъй като той бил особено унизителен за жените, Пророкът го обявил за противозаконен" /Илбер Ортайлъ, Семейството в ос-

манското общество, Балкански идентичности III, С., 2003/.

"Противно на обичайните предположения, полигамията не е била широко разпространена в османското общество. Успели са да го забележат дори някои европейски пътешественици. Соломон Швайгер, германски протестантски свещеник, който прекосил Турция към края на шестнадесети век отбелязва следното: "Турците властват над цели държави, а над тях властват жените им. Турските жени се разхождат и забавляват много повече от всички останали. Полигамия няма. Сигурно са я изпробвали и после са се отказали, защото води до прекалено много главоболия и разходи. Разводите са рядкост, защото тогава мъжът трябва да заплати с пари и стоки, а дъщерите остават при майката". Ислямският закон изисквал, за да бъде бракът официален, булката публично да признае, че брачният дар е платен и той е лична нейна собственост. Бракът трябва да се впише в съответен съдебен регистър. В противен случай мъжът и жената получавали призовка да се явят в съда за "извънбрачно съжителство", а незаконната им връзка надлежно се вписвала в същия регистър." /Илбер Ортайлъ, Семейството в османското общество, Балкански идентичности III, С., 2003/.

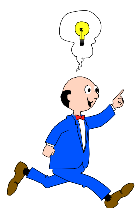

Организирайте мозъчна атака с цялата група по проблема: "Защо мюсюлманската религия подчинява съществуващия обичай, като внася в него нови промени и в чия полза са те?" Записвайте всяко предложение на постер, след това групирайте близките по смисъл и накрая изведете основните причини.

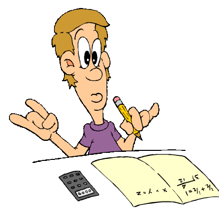

Подчертайте верните твърдения и се аргументирайте при обсъждането им в малка група, а след това групата да се договори и представи становището си пред всички:

Характеристики на брака и семейството в османското общество:

- В османското общество преобладаващият вид семейство е нуклеарното;
- Домакинства от три различни поколения живеят като обща социално-икономическа единица в домове, разположени около общ вътрешен двор;
- Разширеното семейство произвежда и потребява заедно;
- Бракове между хора от различни вероизповедания се срещали често;
- Полигамията е била широко разпространена в османското общество;
- Браковете се вписват в съдебния /кадийски/ регистър;
- Брачният дар е собственост на жената;
- За да се обозначи фактическата раздяла между съпрузите в кадийските регистри се използва терминът "невъзможност за съвместен живот";
- Жената, обявена от съпруга си за разведена, трябвало да изчака най-малко три месеца.

Коментирайте следния текст:

"Извършването на прелюбодеяние трябвало да се докаже с показанията на най-малко четирима свидетели мъже. Това конкретно правило често се прилагало

в османското правораздаване, където съдиите като цяло се въздържали да произнасят решения за "официално доказано прелюбодеяние", тъй като за него се налагал затвор или пребиване с камъни за жената. В цялата османска история има само един пример, когато е отсъдено и изпълнено пребиване с камъни. Случаят предизвикал сериозно негодуване в средите на учените богослови." /Илбер Ортайлъ, Семейството в османското общество, Балкански идентичности III, С., 2003/

Краткото описание на ислямската традиция в отношението към семейството е направено въз основа на Корана и студията на Илбер Ортайль "Семейството в османското общество". Основните източници, които авторът използва са протоколните книги на шериатския съд /кадийски регистри от различни периоди и райони на империята/, пътеписи и хроники.

Въпроси за дискусия:

- Срещат ли се сега такива наказания и защо?
- Има ли сега изневери и как се санкционират те?
- Организирайте дебат на тема: "За и против убийството за прелюбодейство".
- Запишете разкази на бабите си или други възрастни жени, за да разберете когато те са се женили: "Имало ли е *"Сватбен дар"* или чували ли са за такова нещо от своите баби?"; "Кой го е давал и на кого?"; "Кой се е ползвал от него и как се е наследявал?"
- Дискутирайте събраните записи, като отчитате факта, че "брачният дар" не е зестрата, която булката носи в къщата на съпруга си след сватбата, а парите или стоката, която младоженецът дава за момата.

Младоженци от Якоруда, 70-те години на XX век

Патриархално семейство - род

Когато говорим за брак и семеен живот в мюсюлманските общности в първите десетилетия на XX век не можем да не отчитаме връзката семейство – род, мъже – жени, както организацията на частното пространство, т. е. домът и трудовата дейност.

Къщите на отделните семейства оформят организацията на частното пространство на общността. Хората ги строят, за да живеят в тях и отглеждат децата си. Но това не е "къща – крепост", а е "дом – имот". Първо, защото е отворен за всички роднини и съседи /комшулуци, седенки, взаимопомощ в трудовите дейности/ по всяко

Муратовият род, Якоруда, 1964 г.

време с изключение на нощта и второ – хората живеят и работят от тъмно до тъмно на полето или в гората. Къщата за тях е само място, където се хранят вечер и спят. Тази слятост на публично и частно, поради колективния начин на живот /заедно няколко генерации, обитават общи помещения, никой от членовете на домакинството няма свое лично пространство, т. е. своя стая, никой

няма свое свободно време/ и характера на земеделския труд /по цял ден на полето или в гората/ води до преплитане на род и семейство. Всичко това излага отделния човек непрекъснато на показ и дава възможност за нормативен контрол над него. Независимо че бракът и семейството са нормативно одобрени за общността ценности, роднините оказват силен нормативен контрол върху тях и отношенията между съпрузите. В тези традиционни общности е налице силна диференциация и разделение по пол /мъже – жени/ в пространството, което засяга начина на живот и контактите между съпрузите. Всеки от съпрузите живее в свой кръг: "И след брака и създаването на ново семейство, всеки един от съпрузите продължава да общува интензивно със своите си роднини и родовите мрежи на взаимопомощ и споделяне, са по- натоварени от семейните, приятелските и колегиалните." /Воденичаров, 1998/. По тази причина бракът е дълбоко сраснал с роднинския кръг, който нормативно го контролира.

Отново заедно - гости от Турция

За традицията на общността може да се каже, че в нейната основа е властта на рода, която утвърждава социалния ред чрез раждането на деца. В селската патриархална общност действат определени механизми, чрез които се поддържа социалния ред в нея. "С йерархичните нива на традиционното общество са свързани характерни роли и образи. Това е общество, в което кръвната връзка е основният структурообразуващ фактор. В него семейството в системата на рода бележи рамките на един примитивен социален ред с независима вътрешна организираност… със собствена затворена стопанска система, свързана изключително с дребното примитивно земеделие. /Еленков,1994/.

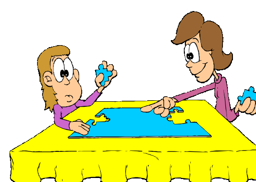

Анализирайте следните два текста, като изведете в таблица характеристиките на колективния начин на живот на хората.

"В Якоруда отдавна вече е изчезнало голямото семейство, известно като "челядна задруга". Тя живее само в спомените на днешните старци, чиято младост е протекла сред многолюдието на тези задруги, състоящи се от родители, незадомени деца и задомени синове с техни деца. В тези големи якорудски семейства е царувал истински патриархален дух. Бащата бил абсолютен господар, той единствен притежавал недвижимите имоти на семейството: в него били заработените пари от всички членове на семейството; той нареждал кой каква работа ще върши през деня; той решавал кога и какво да се купи на всеки член от задругата. Етиката не допускала отделянето от семейството на неоженените синове. Срамно е било също да се отде-

лят и оженените синове, на които децата били все още малки… макар самите обстоятелства да налагали отделянето на някои от братята, докато бил жив бащата, този брат нямал право на никакъв дял от имота. Братското деление на имота ставало едва след смъртта на бащата. Казваме "братско", защото той се делял единствено между братята. Ако майката преживеела бащата и задругата веднага се разпадала, тя получавала дял от имота наравно със синовете си и оставала да живее при най-големия, който се задължавал да я гледа. В замяна на това след смъртта й той получавал и нейния дял."

/П. Масларова, Старите якорудчани, София, 1980/

"Къщата, в която живее домакинството се състои от две стаички с едно малко тъмно антренце между тях. Самата постройка е от дъски, измазана с глина, с пръстен под и въобще, по своята направа, не се различава от другите сгради в селището. В едната стая живеят само жененият син и снахата, а в другата – всички останали членове на домакинството. Тук имаме случай на домакинство, състоящо се от две семейства. Младото семейство спи на нар и за отопление използва една малка разнебитена печка. В другата стая останалите членове на домакинството спят на земята, само върху парцалена черга. В тази стая има огнище."

/Х. Мочева, "Принос към въпроса за опознаване начина на живот и храненето на родопското население", "Земеделска икономика" 1942/кн.1./

Дискутирайте по следните проблеми:

- Кое е лично, кое е частно-публично и кое е публично пространство?
- Каква е обстановката в съвременните къщи и колко семейства живеят в тях? Какво се е променило?
- Има ли във вашето селище многобройни домакинства? Ако има, какви са причините да живеят заедно повече поколения хора?
- Какво се е променило днес в организацията на живот в къщите във вашето селище? Нужно ли е всеки да има своя стая и защо ?
- По групи направете **общ постер** на обзавеждането на младежката стая, за която мечтаете!

Прочетете текстовете след задачата и дискутирайте върху следните проблеми:

- Как става наследяването сега?
- Какво е прието и какво е недопустимо да правят родителите за децата си?
- По равно ли се наследява от всички – братя и сестри?
- Познавате ли случаи на нарушаване на правилото?

"В началото на XX век в Средните Родопи населението живее в малки самостоятелни домакинства, само у мохамеданите тук-там се срещат задруги, но и те бърже се разпадат. Известно е, че мохамеданската религия допуща двама, трима и повече братя да водят за жени две, три и повече сестри. Когато двама братя сполучат да се оженят за две сестри, те могат да живеят и работят заедно 20-25 години, но ако жените им са от две чужди семейства, задружният живот е невъзможен. Докато синовете станат на 18 години и дъщерите са още моми, вкъщи заповядват бащата и майката. Но от 18-годишната си възраст

Село Горно Дряново днес

докато се сдобие със средства и съгради своя. Но и в такъв случай синът се счита за отделен. Най -малкият син не се отделя.Нему остава старата къща, но след смъртта на баща си той я взема за дял, като не търси от други имоти.”

/Васил Дечов, Избрани произведения, София, 1968/

“В началото на века старата якорудска къща е обединявала съжителство на хората (на горния етаж) и на добитък (на долния етаж). Семейството в този период съставлява баща, майка и незадомени деца. За всяко задомено дете се достроява отделна стая. Когато това не е възможно, младите семейства отиват да спят на тавана (потона). Даването на оженените синове на отделна стая се приема като бащин дълг. Неписано правило не позволява на задомените синове да се отделят от родителите си. Това става в изключително редки случаи, когато има неразбирателство между младото семейство и старите. Тогава този син няма право на никакъв дял от имота.”

/Нурие Муратова, Ще дойде време желязото да говори…Искам благородна професия, Блград, 2002./

нагоре синовете са свободни да се отделят окончателно от бащиния си дом…Най-първа грижа у възрастния младеж е да спечели пари и си съгради нова къща. За съграждане на къщата си той не трябва да очаква от никого помощ. Единственото нещо, което бащата е длъжен да стори, е да даде даром потребното място за новата къща…Ако синът до 30-годишната си възраст не е могъл да съгради отделна къща, а пък е дошло време да се жени, баща му отстъпва временно една-две стаи от старата къща,

¨ Разпитайте родителите си какво и как са наследили от своите родители и доволни ли са от наследството?

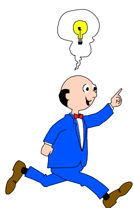

След като се запознаете със следващия текст, организирайте мозъчна атака с цялата група по проблема: “Кои са причините в миналото мъжете и жените да не наследяват по-равно?” Записвайте всяко предложение на постер без да го коментирате, а след това ги групирайте и обобщете!

“В големите патриархални семейства в началото на века бащата е едноличният господар, който определя кой каква работа да върши, разполага с целия семеен бюджет, определя на кого какво да

се купи и е единствен господар на имотите. Разделянето на имота става едва след смъртта на бащата само между братята. За сестрите се отделя символично място, което било “наречено” на тях в случай, че им се наложи да се върнат в бащиния си дом. В случай, че майката надживее бащата при делбата и тя има право на равен със синовете си дял. След смъртта й нейният дял остава притежание на този от синовете, при когото е живяла (обикновено най-големия). Когато след смъртта на бащата голямото семейство не се разпада, първенстващата роля се пада на най-големия брат, който иззема всички функции на бащата.

Разпадът на големите патриархални фамилии приключва окончателно със създаването на ТКЗС. През социалистичес-

кия период вече семейните отношения се обсъждат и контролират от държавата.”/Н. Муратова, Искам..., Ще дойде време…/

¨ Разгледайте двете снимки и ги сравнете. По какво си приличат и по какво се различават? Какви видове семейства са показани на тях?

¨ Кои фактори са повлияли за промените в семейни форми и образуването на по-малки семейства?

- Миграцията от селото;
- По-високата образованост;
- Засилените процеси на модернизация на живота и бита;
- Емоционализиране отношенията между съпрузите;
- Конфликтите между поколенията;
- Разделянето на собствеността;
- Нарастналата трудова заетост на жените.

¨ Напишете вкъщи есе на тема: “Моята стая”, или “Моят дом”.

¨ Нарисувайте обстановката в стаята, която бихте искали да имате;

¨ Покажете на родителите си есето и рисунката и поговорете с тях за вашата необходимост да имате своя стая. Опитайте се да ги убедите!

Жените и мъжете в семейството - функции и роли

Традиционната култура е изключително ендогамна поради традициите на земеделските общности жената да живее в къщата на съпруга си. Тъй като инициативата за женитбата е у мъжа, естествено е той да не напуска селищната общност. Отделният човек е тясно обвързан с общностната среда. За синовете понякога се допуска да се женят в съседни села, но след женитбата си е задължително да останат в селото и поддържат силни родови връзки.

Семейство, Якоруда, 1972 г.

“По тази причина събитията в “личния“ живот на човека имат своята обосновка единствено в общностните ценности. Тази обосновка изгражда регулиращите форми на така наречената “култура на срама” и “култура на вината”. / Еленков, 1994/. Тази затвореност и социална еднородност /няма класи/ на общността свързва всички хора в мрежи на роднинство и съседство. Всеки се познава с всеки, разменят си информация и стоки, правят си услуги и си помагат. Самият икономически начин на живот налага нуждата от роднинска помощ и съседски контакти.

Не може да се игнорира и факта, че двата типа поведение в общността, определяни като мъжко и женско, в голяма степен са исторически и културно обусловени от съществуващите патриархални норми, установени и предавани по традиция. Прието е жените и мъжете да изпълняват различни социални роли вътре в семейството, свързани с различни права и задължения. Междуполовите и семейни отношения са силно под влияние и на изповядваната религия - ислям. Патриархалната организация

на всекидневието оказва силно влияние върху преживяванията и спомените на хората от това поколение. Те живеят в една културна среда, която е подчертано обърната към мъжа и неговите потребности, а жената е подчинена на мъжката власт в лицето на баща, братя и съпруг и се намира под тяхната правна и фактическа опека.

От гледна точка на общността, бракът е нормативно задължителен, защото предполага осигуряване на деца и храна. Затова съпругата е необходимост, а бракът е ценност. Даже повторният и следващ брак също се поощрява, тъй като е свързан с физическо оцеляване на децата и грижа за имота. На безбрачието се гледа с лошо око и затова основна грижа на родителите е да задомят децата си, което обяснява и сравнително ранните женитби. В повечето случаи браковете се уговарят от трети лица – родители, роднини, съседи, защото те са “договор между различни социални функции – здраве, богатство, трудолюбие” /Кабакчиева,1992/, а от друга страна младежите /вече не деца/ още са били под пряката власт на родителите и не са имали право на собствен избор. Отвличането на мома е по-скоро изключение, но това не значи, че не е практикувано. Разводите са много рядко явление и се допускат предимно по желание на мъжа. Обикновено причина за тях е невъзможността на жената да има дете.

В общността не е прието да се говори за интимните отношения в брака, дори се смята за неприлично и скандално. Ако се говори – то е условно, по нормативно одобрени общи правила. От друга страна страхът от посрамване, подигравки и клюки, ако нарушиш приетите норми води до сливане на интимните и социалните отношения в семейството. Затова в патриархалното семейство не може да се говори за интимизиране на семейните отношения.

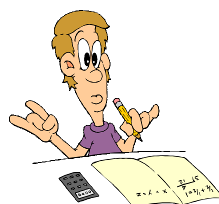

Направите справка в Речника на чуждите думи, Тълковният речник, учебниците по психология и социология и запишете как в тях са изяснени следните понятия: “семейство”, функции на семейството”, “секс”,”пол”, “социален пол”, “полови роли”, “полова идентичност”, “социални роли вътре в семейството”, “маскуленност” и “феминност”.

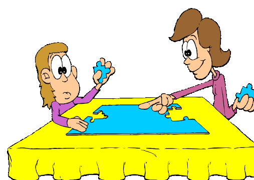

Опитайте се групово да дискутирате и се обедините около отговори на следните въпроси:

- Универсални ли са тези функции и сътнасят ли се към съвременното семейство?
- В каква степен определянето на семейството чрез неговите функции ни помага да разберем смисъла на семейния живот?
- Може ли тези функции да са налице и когато семейството е непълно, т. е. с един родител?
- Защо не всички членове на патриархалното семейството са с еднаква степен на “значимост”, според техния пол и възраст?
- Как са се променили отношенията в семейството сега?
- Кои са причините за това?

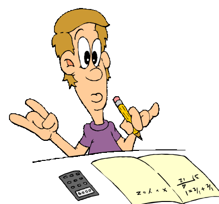

Подчертайте верните твърдения и се аргументирайте при обсъждането им в малка група. Излезте с общо становище пред цялата група и го аргументирайте.

Кои от основните функции на семейството /по М. Динкова/ се отнасят до патриархалното семейство:

- физическо възпроизводство на човека;
- семейно развитие на културата;
- обучение и възпитание;
- производство на средства на живот, непосредсвено поддържащи съществуването му;
- производство на средства за производство;
- натрупване на имущество за трайно ползване;
- организация на потреблението;
- задоволяване на емоционалните потребности на членовете на семейството;
- взаимна подкрепа и помощ;
- изработване на ценностна система;
- изработване на норми на поведение;
- управление на семейството.

По групи прочетете внимателно следния откъс и проведете дискусия по проблемите, дадени след текста.

"За село Рибново са характерни по-големите семейства, при които женените синове живеят с родителите си дълго време заедно. Тези семейства са достигали до 15 и дори до 20 души. За тях не е имало специални названия. Най-общо всички членове на семейството се наричали "челяд". Такива големи семейства са съществували масово до 1944 г., а след това са започнали да се делят по-бързо- "ожени ли се – дели се". Имотите на семейството се обработвали общо от всички, като всеки си имал определени задължения" едни орат нивите, други пасат козите, един ходи в града да купува обувки, дрехи, шамии". Всички членове на семейството се хранели общо: "Закачват един бакър на лесида – там варят фасула. Вечерта като дойдат, сядат на две трапези, защото не могат да се съберат на една и почват да разливат. Начело на семейството стои бащата на женените синове, наричан тук "бубайко". Той командва и разпорежда кой къде да работи – един на ливадите, друг на лозята, трети на нивите да оре. Властта му трае докато е жив. След неговата смърт синовете се разделят. Само в редки случаи, "ако се погодят – ще живеят заедно, иначе се делят. Понякога се случва бащата да е жив, но начело на семейството да стои майката: ако тя е "по-отракана" или ако бащата е много стар и не може вече да ръководи. Тогава майката най-напред пита бащата "ти какво ще кажеш" и тогава "разпределя" – кой какво да прави. Осведомител си спомня, че в

тяхното семейство командвала баба му. Бабата била "джасур"/отракана, опитна/ и тя се занимавала с "търговските работи". Докато бабата не каже, дядото не вършел нищо. Майката, наричана тук "ана", командва снахите и ги ръководи в къщната работа – "ти ще сметеш", "ти ще ринеш", изпраща ги да носят ядене на мъжете по нивите. Освен това бабата гледа и децата." /Фонд 86, Етнографски материали, Национална програма "Родопи"/

- Кои са характеристиките на традиционното патриархално семейство – масово и като изключение;
- Какви дейности вършат жените и мъжете според цитирания текст?
- Кой има повече права и защо?
- Как са се променили отношенията в семейството сега?
- Ти как би се чувствал в такова семейство, ако си начело на семейството или ако си млада снаха.

Прочетете откъсите и се опитайте всеки да напише есе на тема "Образът на патриархалния баща". Прочетете своите есета и дискутирайте по въпроса "Какво ги обединява?"

"Патриархален дух владеел в семейството. След като чуела жената, че мъжът й се прибира отвън, тя тихичко стрелвала децата с едно:"Баща ви!" и в миг преставали всякакви лудории…за да всеят респект бащите от онова време не приказвали много. Достатъчно било само едно лекичко покашляне и един строг поглед, за да се усмирят всички деца… Приоритетното положение на бащата се подчертавало и при неговото хранене. Дълбоко е било убеждението, че мъжете трябва да се хранят по-добре. "Да има за маже!". Това е било много важно. Якорудските жени в миналото споделяли и се поучавали: "кога седнеш да се храниш с мъжа си, ти не дъвчи залъците си откъм неговата страна – за да не види колко са големи". Най-хубавото място край огнището също било монопол на мъжете."

П. Масларова, Старите якорудчани,
София, 1980

"Считало се за непристойно бащата да погали свое дете пред чужд човек. Срамно било това да стори той дори и насаме. И обратно, неприлично било да не показва по виден начин обичта си към братовите деца. Връх на безсрамие обаче се смятало, ако млади мъж и жена седнели един до друг или един срещу друг и особено в пресъствието на свекъра или свекървата. Но и в такива случаи вината се стоварвала пак върху снахата: тя "нямала ни срам, ни сурат". След като се омъжела младата жена почти нямала възможност да чуе името си, защото било срамно мъжът й да я назовава по име. Докато били живи родителите му, той се обръщал към нея само с "мъри". Поголемите етърви и девери се обръщали към нея с "невясто".

П. Масларова, Старите якорудчани,
София, 1980

"Трудно се жъне, но пък е много весело, слушаш от всяка нива песни се слушат. Надпяват се момите, момчетата се надвикват. Там си се и харесват. Всички харесват работливите моми. А ние, децата, най-много се радваме кога дойде обед. Найка застели големия месал, извади хляба и почва да го режи. Бубайко, като найголям той разрязва хляба и докато той

Дебрен, 1983 г.

не почне другите не почват да ядат. Едно време много се почитаха старите. Помня найка, където и да идеше бобайко тя вечерта го чака с канчето вода и кърпа в ръката, мие му краката и му целува ръка. И така всеки ден. Те казваха, че това е едно уважение към мъжа." /Фатма, р. 1935, Искам благородна професия, Бл-град, 2000/

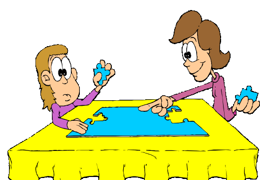

Запознайте се със следните текстове и попълнете таблицата след тях.

"В Средните Родопи чисто къщните работи в домакинства всецяло са възложени на жената – стопанка. Кога, какво да се прави вкъщи, или в градината, мъжът се не бърка. Той само е длъжен да принася отвън и повече нищо. Всички тежки земеделчески, скотовъдски и други работи са възложени нему. Само жътвата е оставена на женския пол и то повече на момите, отколкото на омъжените жени. Най- главната работа на последните е да редят градините и къщите и да отглеждат децата." /Васил Дечов, Избрани роизведения, София, 1968/

"Най-безправният член в старото якорудско семейство обаче била младата невяста. Вечер лягала последна, а сутрин ставала първа. Голям срам било за нея, ако допуснела някой да я изпревари. При къщуването младата жена нямала никаква свобода. Във всичко трябвало да се съобразява с наредбите на свекърва си. Нейн дълг бил да угажда на всички членове на семейството. Тя слагала и вдигала трапезата, а на старите проливала преди и след ядене. Независимо, че пренасяла всичко на трапезата, не било обичай да се изчаква младата невеста със започването на храненето. В такова положение на "момиче за всичко" младата снаха оставала дотогава, докато и тя самата не станела майка. Затова тежко и горко на тези, които се окажели бездетни. Била е ценена преди всичко от гледна точка на нейната работливост и послушание. Младата снаха през първите три

години на своя брачен живот е имала право само на храна, но не и на дрехи.”

/П. Масларова, Старите.../

“Как ще се делат като работат заедно, поминък заедно. Ти си у майка си и у баща си, където ти кажат, там ще идеш. Ти ще идеш на паша, ти ще идеш с кравите, ти ще идеш с овците, ще ги доиш... На нивата сте цял колектив, няма бригадир. Зависими сте от главата на семейството - иди налей вода, ще идеш, иди напали огън, ще напалиш. Командваха по-старите. Мъжките командваха, женските изпълняваха. Ако те пратят да купиш и сол, ще видиш свят, ама по-често зимата си стояхме в къщи. Палехме огъня, помогахме и тъчахме. Рядко се отделяхме от старите.”

/Шукрия, р. 1930. Искам.../

“Макар и майка, жената не е могла да налага волята си над мъжете. Дори свекърва вече, тя пак е имала покорно поведение пред своя стопанин, но в ролята си на свекърва и тя вече е имала кому да дава своите разпореждания. На нейно подчинение са били снахите. Тях тя е командвала коя каква домакинска работа да върши, тя е въдворявала ред в женските работи.”

/П. Масларова, Старите.../

“По-рано млада невеста не можеше да излезе. А момите вече пък изобщо не се меркаха. Пък да видиш жена да иде в магазин - немаше такова нещо. Мъжете пазаруваха. Ние не знаехме къде е и магазина. Мъжа дръжеше и парите. От едната къща нищо не знаехме. Като се прибере мъжа, ще го посрещне, ще му измие нозете, ще го тури като маненко дете да легне. Пък сега, ще се хване с него под ръка, ще иде на кино, пие, пуши, та ще му има страх. Та си имаше по-рано уважение на мъжа.”

/Сайфа, 1931, Искам…/

Права и задължения на жените в патриархалното семейство

	Права	Задължения
Свекървата		
Младата снаха		
Дъщерята		

Попълнете вкъщи следната таблица за правата и задълженията на всеки член от твоето семейство

	Права	Задължения
Дядо		
Баба		
Баща		
Майка		
Сестри		
Братя		
Ти самият		

Женски светове, село Буково

Да се дискутира в малки групи индивидуалната информация като отделно се изведат различията и общите моменти в нея.

Да се проведе обща дискусия по следните въпроси:

¨ Какво се е променило в съвременното семейство в сравнение с патриархалното по отношение на:

а) правата и задълженията на различните членове на семейството;

б) дейностите, които те извършват;

¨ Кои са причините за тези промени?

¨ Кои са нещата, които са се съхранили и защо?

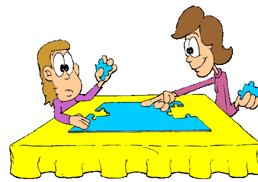

По групи прочетете следните откъси и проведете дискусия по проблемите, дадени след текста.

"Мъжът върви навън сутринта, като се прибере жената трябва всичко да е приготвила…всичко да е готово на нея да е вързано /детето/ и да вървят на нивата. Той се прибира и на него закуската да е готова и детето на гърба й да заминават. Няма "Не ща", нема "Не мога" като сега. Или пък бебето да е било на 1 или 2 седмици и да я оставят у дома, пък другите да вървят на нивата. Не. Бебето, щом е заминало 1 седмица, мята го на гърба. И на нивата връзват една люл-

Мъжки светове, село Дебрен

ка, на слива или на круша. Вие, младите, сега не искате да раждате деца, че трябва да им се създаде бъдеще, всички гледат на бъдещето. А ние, какво – мечтаеш да си родиш едно дете, додето родиш едно дете и ти спират мечтите. Мечтите са някъде, според мене, от 20 до 30 години най-големите мечти, след 30 години някак ставаш малко по-друг. Не са същите мечти. Като всяка една млада аз си мечтаех да се оженя, да си имам къща и да си родя, най-първо да си имам дете както всичките майки си мечтаят. Обаче всичките мечти не се сбъдват. Рядко са тия, дето ще кажат "Оженихме се с първата любов". Не! Аз се ожених на 18 години. Не всички мечти се сбъдват."

/Кърдие, р.1938, Искам…/

"Ние бяхме четири деца, нашите родители и дядото, и бабата, голямо семейство сме били, ама сме се погаждали (разбирали), всичко се работеше. Имаше семейства и с по 6 и 7 деца. Ама сега вече стана лошо - по едно дете родят и няма с какво да го хранат. Нали се научиха на лесно и сега им е терсене (неудобно)…"

/Гюлтен, р. 1935…Искам/

"В семейството мъжа си беше навънка на работа, жената вътре си седи. Пък на децата не им много обръщахме внимание. То потърси нещо да му дадеш, ама като няма, какво ще му дадеш. Вкъщи командваше жената, мъжът си беше навънка. За децата тя каквото каже това е. По-рано се раждаха повече деца. Свекърва ми е имала шест деца, моята майка - четири. Да си има овчар, да си има говедар, така беше по-рано."

/Фатима, р. 1940, Искам…/

“Сега младите не са като старите. Беше голема немотия. Нищо не е нито от мача, нито от баща, нито от свекърва. Едно теле ми са дали и едно ягне и тава е. Сиромашия голяма. Я съм родила 4, ама имаше по 9, по 10, по 8, по 5-6. Сега не щат, не са прости като нас.”

/Неджибе, р. 1926/

Въпроси за дискусия:

- Доколко най-биологическата функция като раждането и майчинството е вплетена в социалните отношения в семейството и общността?
- Кои са причините за намаляване на раждаемостта?
- Какви социални промени са настъпили в живота на майката и как те са променили отношението ѝ към децата?

- Помолете вашите баби и дядовци да ви разкажат за живота в техните семейства. Направете касетофонен запис, а след това запишете текстовете дословно. Направете сборник с техните разкази;
- Напишете есе на тема: “Моето семейство”;
- Нарисувайте рисунка на тема: “ Един ден от живота на моето семейство”;
- Организирайте изложба на рисунките и ги обсъдете – “Какви моменти са нарисувани”, “Кой участва в тях и защо?”
- Запишете изпълнени от по-възрастни хора песни, в които майката “плаче” за рожба.

Семейство от с. Дебрен

Представи за мъжественост и женственост

Всяка култура и общност изгражда свои представи за мъжественост и женственост, т. е. за необходимите мъжки и женски качества. Патриархалната общност извежда като значими за мъжа и жената различни нравствени ценности и добродетели.

Нравственият идеал, към който трябвало да се стреми жената с оглед на предстоящата й социална роля /на майка и стопанка/, обхваща широк спектър от качества и изисквания. Като най-значима и висша добродетел се е разглеждало трудолюбието, а съответно мързелът - като най-голям порок. Това широко е отразено и в запазените песни, пословици и поговорки, които Николай Генчев определя като народна философия. От особено значение също бил майсторлъкът на момата, т. е. как работела - дали бързо, сръчно и красиво или бавно и мудно. Именно чрез тези си трудови умения, тя се открояваля и изпъквала от останалите жени. “Да е добра и чевръста работница.”; “Хората не харесват по кабайдата, а по работата.”; “Да не я мързи за всякаква работа.” Следователно, освен трудолюбива, жената трябвало да умее да върши качествено множество дейности - да жъне, връзва снопи, готви, чисти, меси, преде, тъче и не на последно място - да можела да гледа добре децата си.

Младежи от Якоруда, 50-те години на XX век

След трудолюбието, на второ място като изискване се поставяли нравствените качества на жената, свързани с общуването и с хората в семейството, от които била зависима /мъж,

свекър, свекърва/ - да е уважителна, покорна и по-слушна. Посочените качества се определяли от вековните патриархални традиции в организацията на селския живот, където мъжът е господар и собственик.

Третата група качества, които се изисквали от патриархалната жена са свързани с общуването и с другите хора - да е кротка, блага, свенлива, милозлива, човечна, разбрана и гостоприемна.

Като най-лоши качества се възприемали мързелът, злобата, свадливостта и леността.

В "патриархалната философия" на положителния нравствен модел на социално поведение се противопоставял отрицателният. В ежедневието отрицателният пример се използвал много по-често като илюстрация на това, какво не бива да се прави. Усвояването на ценностни модели е ставало не чрез положителния, а чрез отрицателния модел, тъй като той е давал по-богати възможности за конкретно житейско илюстриране.

За разлика от ценностния модел за жената, този за мъжа е значително по-беден откъм качества и ограничен откъм изисквания. При него на първо място се поставяло трудолюбието: "Да е грижлив стопанин, да е способен, да знае добре да си гледа и пази земята! Да е пестелив и почтен!".

На второ място - да не краде и посяга на чуждото. Според Н. Генчев /1987/, в основата на тази забрана стои дребнособственическият инстинкт, който регулира отношението на мъжа към общите притежания - гори, мери, пасища. "Не посяга на общото, защото не желае и никой да закача неговото." За мъжа от съществено значение било да е набожен и уважителен към родителите си и възрастните хора.

Проведете анкета с вашите баби и дядовци за това "Каква трябва да е момата?" и "Каква не трябва да бъде?". Задайте същите въпроси и за ергените. Запишете техните отговори. Групово направете портрет на "идеалната мома" и "идеалния ерген". Каква е била представата за мъжка и женска чест?

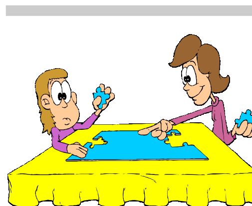

Анализирайте следния текст, като дискутирате въпросите след него:

"Станах мома, хубава и работна. Ходехме на попрелки, а ергените сядаха до нас и си приказвахме. Всяка мома имаше китка на главата си и я даваше на ергенина, който тя иска. Бяхме много скромни, не е като сега да се хванат за ръцете, а ние някога ергенина те помоли да си свалиш китката от главата и да му я дадеш, а той я тури в джоба на палтото. Сега ергените не знаят къде живеят момите. А ние някога все сме стояли пред портата. Бяхме си някога по-скромни, ходехме си честни на мъжете, а сега младите се оженят и след два месеца вече си имат бебе. Лоша младеж. Някога не беше така. Аз четири месеца бях годеница, но си отидох у тях както си трябваше и ме беше срам от свекървата ми и тя ме милуваше. С това нещо /девствеността/ някога се е хляб яло, но сега младите не изтрайват. Сега вече снахите са свекърви, а свекървите снахи и свекървата иска много да мълчи."

/Руфие, р. 1916, Искам човека да е приятен и да си правим моабет, 1998/

И мъжката гледна точка:

"Дай сега да видим какъв ни беше ергенският живот на нас през това време. Нас тогава не ни приемаха при жени. Жените, нали ви казах, че малко булят се като маймуни. Не можеш да я срещнеш, да и приказвай, защото ако правиш моабет с нея, татко й ще те преследва и не върви никак. На седенките сме се качили на стълбите на по 4-5 метра. Обличат те едни дрипи и парцали да се закриват, ама стоиш само да зърнеш. През деня не можеш да я срещнеш да й кажеш два лафа. Ние ги изживяхме ей така, мудно, дето се казва на тъмно. Така прекарахме нашия ергенски живот." / Ибрахим, р. 1911, Искам човекът…/

Дебрен, 80-те години на XX век

Въпроси за дискусия:

- Кои качества на момата се извеждат като най-ценни?
- Защо девствеността на момата е била ценност?
- Как сега вашата общност гледа на тази ценност?
- Какви са при вас ритуалите, свързани с установяването на девствеността на булката.

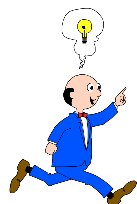

Организирайте с цялата група мозъчна атака по проблема: "Кои са причините всяко поколение да има свои представи за мъжественост и женственост". Запишете на постер всички предложения. След това ги анализирайте и обобщете.

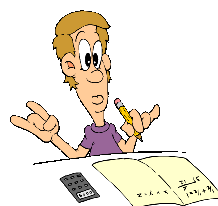

Оцени по петобалната система качествата, които са важни за теб и след това анализирайте резултатите по групи. Кои качества получиха най- висока оценка?

- образованост;
- смиреност;
- послушание;
- упоритост;
- религиозност;
- трудолюбие;
- скромност;
- интилигентност;
- амбициозност .

Анализирайте следните откъси от есета на ваши връстници. Съгласни ли сте с техните представи, с кои от тях и защо? Напишете в къщи есе на тема: *“Моят идеал за жена / мъж”*.

Идеален мъж /момче/

“Аз си представям идеалният мъж така: да е работлив, с къса, черна коса, да ми се доверява, да не ми изменя, да има голяма, хубава къща и да е добър. Искам да уважава своите и моите родители и да е поне две години по-голям от мен, да си обича децата и да има моята вяра. Искам да е такъв, какъвто го избере моя Бог и да е чистотен и ми помага понякога в семейните задължения. Да бъде и с добро образование.” /Есе, Ф.Х - 8 клас/

“Според мен, тялото в днешно време влияе на много хора, защото хората не мислят за вътрешната му красота, а за външната. Тялото на едно момче може да въздейства на едно момиче с миризмата. Аз много харесвам момче, което се облича хубаво и се парфюмира с романтичен, екзотичен парфюм. Където и да мине да оставя миризма от себе си и да има добра хигиена на тялото. Аз харесвам момчета със светли очи, яко и мускулесто тяло, много добре възпитан и с добри обноски” /Есе, А.Л. – 7 клас/

“Според мен една жена трябва да гледа външния вид на мъжа да е по нейния вкус, но трябва да гледа каква е душата му отвътре – дали е добър с голямо сърце. Трябва да се види дали уважава родителите си и как се отнася с тях. Мъжът отвън трябва да има големи мускули, да е с черна, къса коса, кафяви очи, висок, елегантен, с къща, отделна от родителите си и по възможност с хубава последен модел кола. Най-важното е да може да издържа семейството си. Отвътре мъжът трябва да е много мъдър, да разсъждава правилно и да уважава своето и моето семейство. Едно момче, естествено е, че трябва да има и хигиена на тялото си, защото ако няма нужната хигиена ще е отблъскващо.” /Есе, А. И. - 8 клас/

Идеална жена /момиче/

“Аз първо виждам лицето на момичето. Ако не ми хареса, изобщо не я гледам повече, а ако ми хареса продължавам да разглеждам другите части на тялото. Момичето трябва да бъде високо, почти колкото мен, с тъмна коса до ра-

менета. Може косата ѝ да е на кичури, но не трябва да бъде дебела. Също така са важни облеклото и възрастта. Трябва да поддържа тялото си и носа ѝ да бъде по-малък. Също така много важен е и характера на момичето. Да слуша родителите си и мен, да е работна и да поддържа хигиена в къщата. И не трябва да е някоя проста чалгаджийка. Когато видя едно такова перфектно момиче ме обхваща странно чувство, което и аз не мога да обясня. Веднага се обръщам на другата страна и започвам да си мисля защо ме гледа така и дали ме харесва, или просто се бъзика с мен." /Есе, И. К. – 7 клас/

"Аз първо гледам вътрешната красота на момичето. Слушам я как говори, нахална ли е, говори ли глупости или скромно си мълчи. Гледам как се отнася с приятелките и родителите си – уважава ли ги или не, помага ли им, когато я накарат, отговаря ли се и какъв тон им държи." /Есе, Ф. Г. – 8 клас/

Въпроси за дискусия:

- Какви качества на мъжа и жената се посочват като важни?
- По какво тези качества се различават от качествата важни за поколението на вашите баби и дядовци?
- Кои са причините, довели до тези различия?

Запишете от вашите баби и дядовци любовни песни. Опитайте се да им направите анализ по следната схема и ги дискутирайте групово.

- Кои са техните герои?
- Как са описани?
- Какви качества и достойнства имат?
- Коя любов е трагична и защо?
- Какви са представите за женска хубост?
- Каква е идеалната мома и какъв е иде-

Младост и любов

Предбрачното харесване ставало по седенки, чешми и по празниците на хорото. Високо са се ценили от всички сдържаността, свенливостта и скромността на момата. В предбрачния период за любовни чувства не било прието да се говори. Обикновено младите се събирали на седенки през дългите зимни вечери. Задължително на тях присъствала и стопанката на къщата, която осъществявала строг контрол над младежите. Много често младите се събирали и на тлаки /колективна помощ за свършване на някоя по-трудоемка работа. През есента се събирали по къщите за белене на царевица, а през зимата - за ронenето й. Срещали са се и на чешмата вечер.

Буково, 60-те години на XX век

Ето как описва Пепа Масларова в "Старите якорудчани" една обичайна седянка: "Обикновено седенките в Якоруда започвали в началото на месец декември. Те не били многолюдни – обикновено по пет- шест момичета приятелки и роднини, защото по толкова са могли да поберат и самите къщи. Седянката се свиквала по инициатива на младите. Обикновено момичето съобщавало на майка си, че иска да събере дружките си. Но за това се изчаквал момент, когато някаква работа налагала бащата да отсъства от дома. Майката също не била много желана, "но нямало кой да се съгласи на акъла на младите, та да ги остави цяла вечер без по-стар човек при тях. На седенките ергени не се канели, дори всичко се пазело в тайна. Поне така си мислели старите. Но щом паднел здрач, ергените на тумби започвали да се мяркат по сокаците и да разузнават кои моми къде ще бъдат на седянка тази вечер. Домакините посрещали своите гостенки с наредена трапеза, на която обикновено имало варени или печени картофи, шарена туршия и ошав, подсладен с отвара от цвекло. Преди да се захванат за работа, те сядали да вечерят. И трябвало да бързат, защото ергените ей сега щели да налетят, а може ли пред тези луди глави човек да сложи залък в устата си. Пък и не

прилягало моми да се хранят пред ергени. Ергените пристигали с песен и всичко в къщата се раздигвало…стопанката отваряла вратата и ергените просто на-хлували вътре и наперено поздравявали с “добра вечер”…Момичетата стояли сбрани една до друга, като да се предпазят от някоя напаст и никоя не подавала ръка за “добре дошли”, защото тогава се смятало за много неприлично мома и ергенин да се хванат за ръката…”

Предварително разпитайте и запишете спомените на бабите и дядовците си за тяхната младост, забавления, любовни чувства. Проведете дискусия по групи по следните проблеми:

- Как младите показвали любовните си чувства и защо?
- Защо не било прието да се говори за тях?
- Защо не било прието между младите да има физически контакт?
- Религиозни ли са били тези забрани?
- Какви други забрани е имало по отношение поведението на младите на обществени места /хорото, чешмата, улицата/?
- Каква е била целта на тези строги разграничителни линии в пространствата, където се срещат мъжете и жените?
- Какво се е случвало с тези, които не са спазвали забраните?
- Как общуват сега младите хора? Има ли промяна в телесното общуване?
- Сравнете местата на днешното общуване с тези в миналото!
- Има ли забрани за общуване между младите днес и какви?

Анализирайте следния текст и дискутирайте по въпросите след него:

“В Долен ме искаха наред ергените, защото бях най-хубава мома – бяла и червена като ябълка. Бубайко ме даваше у едни хора, бяха заможни хора, ама аз не исках, защото си имах любовник от село Плетена. Хубаво, ама бубайко надви и ние се сгодихме с тоя, дето беше от Долен. Утре ще дойдат зурните с тъпаните да ме закарат, пък аз рева цяла нощ – кой ще каже на моя любовник от Плетена. И не щеш ли, тая вечер той дойде с един бял кон и аз му казвам каква е работата. И той дума: “Така ли? Качвай се на коня и ще бягаме. Аз няма да те оставя на друг.” И аз готова. Яхваме и двамата коня и бягаме. Бубайкото като разбра, пусна двамата братя да ме гонят и жива или мъртва да ме докарат. Ние с Мехмед тъкмо бяхме седнали да се починем и те ни настигнаха и казват: “Зейнеп, връщай се, бубайко ще те заколи”, пък аз им казвам: “Няма да се върна, аз съм тръгнала с Мехмед и с него ще умра”. “Връщай се, Зейнеп, бубайко каза жива или мъртва да си те върнем. Той те не дава у тия бедняци в Плетена”. И той - братът – имаше пушка. Дигна пушката уж да ни изплаши, пък тя взе че гръмна и улучи Мехмед. Всички се паникьосаха. Аз заревах, хвърлих се върху него и плача и нареждам: “Убий и мене, братко!”. А Мехмед като зарони и той едни сълзи и вика: “Как ще те прежаля, Зейнепче, като толкова те милувам, нима мога да ти се нарадвам…и му излезе душицата”. Тогава го откараха в Плетена и бубайко не ме пусна да ида /на погребението/. След това аз не излязох от нас шест месеца – всеки ден ревях. Майка все ми казваше: “Не може така, щер-

ко – така е било писано”. Вече преживях всичко и реших да се оженя – да го забравя. И се ожених в Долен за тоя дето си ме искаше, дето се бяхме сгодили.”

/Зейнеп, р. 1932, запис Селвета Айролова/

Моми от Якоруда, 60-те години на XX век

Въпроси за дискусия:

- Какви чувства е изпитвала девойката и защо никой не се е съобразил с тях?
- Какво не може да прави девойката, дори когато изпитва любовно чувство?
- Може ли да се случи подобна ситуация днес и защо?
- Как бихте реагирали, ако сте на нейно място?
- Разкажете за други примери от филми и романи, които описват подобни ситуации.
- Попитайте своите баби и дядовци дали знаят за подобни случки от своята младост и ги запишете?

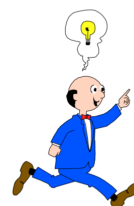

Организирайте мозъчна атака по проблема: ”Защо в патриархалното общество в масовия случай женитбите не са били по любов?” Запишете всички предложения и след това ги обобщете.

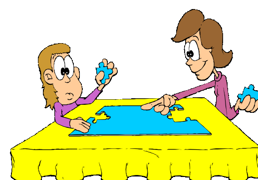

Прочетете следните три автобиографични текста. По какво си прилича и по какво се различава съдбата на трите жени, които са от различни поколения?

“А аз как се омъжих - какво да ви кажа, ей ся като се сетя направо ми се реве. (Плаче) Бях млада на седемнайсет години. Едно време ходехме през зимата на седянки или мисир ронехме, или тютюн нижехме и беше много хубаво. Събирахме се много приятелки по цяла нощ работехме, ама и колко песни сме изпели. Там идваха и ергенето. На една седянка с моя мъж се запознахме. Той беше много красив и аз като го погледнах сърцето ми спря. Не мога, по цели нощи мисля за него, а още не съм навършила седемнайсет години, ама яз - мерак. Нашите научиха, че ходя с него. Бубайко дава, найка не дава, това е. Една ме видя с него и като се

прибрах като ме подбара найка с бой, бой - цялата ме посини. За малко да умра от боя. Бубайко заколи едно агне, та да ме сложи в кожата да оздравея. Тя, найка, не ме даваше, оти беха много бедни. Бубайко му беше с една ръчица, той беше ходжа и от това се препитаваха. Ама тогава мислиш ли за такива работи. Само той ти е пред очите, ако знае човек какво ще му мине през главата, няма да бърза толкова. Като поздравях малко, избягах от нашата къща и така се оженихме. Нашите много време не ме искаха, ама яз какво да правя - той майка, той баща. Като отидох в тяхната къща какво да видя - пет деца, с трън да завъртиш, няма какво да хванеш. Гладни, дрипави, въшливи, а аз съм като тях - дете. Свекървата нищо не работи. Свекърът и той не може. А аз нали съм научена на труд, като ги грабнах с мен по нивите да ми помагат. Всички се изпожениха, а ние се позамогнахме, народихме си дечица таман пет, живи и здрави да са, четири момчета и едно момиче." /Фатма, р. 1935, Искам.../

"Въртяха се разни момчета покрай мене, но аз никого не си харесах. На един събор в село Сатовча моята братовчедка ме запозна с едно много хубаво момче. Много го харесах, бях пред завършване. Той непрекъснато ме търсеше, идваше и в София, и в Лъжница, но проблемът беше, че нашите не ме даваха. В Лъжница момичетата не се омъжват в чуждо село. Това е много рядко. Но аз като го видях, влюбих се в него и реших за него да се омъжа. Завърших института на 5 септември 1979 г. Нашите не искаха да ме погледнат, но като разбрах, че не ме дават - избягах. По същото време се разболя и леля ми, сестра на майка ми, от рак на гърдата и почина много млада на четиридесет и девет години. Никога няма да забравя сватбата ми. Най-напред нашите не се съгласиха да отидем в Лъжница. След това и те не дойдоха в Беслен. И затова през цялото време плачех, нищо не видях от собствената си сватба. Затова и сега, като си спомня как постъпиха моите родители с мен, не мога да им простя." /Мая, р. 1957, Искам.../

"Не съм си имала приятел, когато се запознах с моя съпруг. Походихме няколко месеца, той беше от друго село, много далече от нашето. От същото село, в което се омъжи и майка ми. На осемнадесет години бях и веднага хлътнах по него. По-голям беше от мен, но влюбен човек пита ли за такива работи. Идва един ден и казва: "Ако не тръгнеш сега с мен, в Сатовча ме чака друга, за нея ще се женя". И аз нали съм си била глупава, тръгнах. Пеш от Девин до Сатовча. И наистина там го чакаше другото момиче. Когато пристигнахме в Лъжница, какво да видя - тяхното семейство още по-голямо от нашето. Пет деца - четирима братя и една сестра. Свекърва ми и свекър ми излезнаха много хубави хора. Не искам да ги наричам така, защото те за мен са майка и баща. Свекърва ми готвеше в една голяма бака и аз от срам докато стигна до масата, те са изяли и все гладна си стоях. Но после свикнах. Всички бяха много добри към мен."

/Звезда, р. 1958, Искам.../

- Какви чувства и вълнения са изпитвали трите жени?
- Какво се е променило в местата за харесване на жените от двете поколения? Кои забрани са отпаднали и защо?
- Какво е различното в поведението на жените от двете поколения? На какво се дължат тези промени?

Годеж и женитба

В родово-патриархалното семейство младежите в брачна възраст не можели свободно да си избират "другар в живота". Това е било по-скоро грижа на родителите и най-вече на бащата, който имал и последната дума. Много често изборът на брачен партньор се извършвал от трети лица – сгледници, които правели предварително проучване. Определящи при брачния избор са били богатството на мъжа и красотата и трудолюбието на жената. Обикновено са се сродявали семейства, които са на "един хал"- богати, бедни или сираци. Възрастта на встъпване в брак, особено за момичетата, е била сравнително ниска – 16-17 години, а за момчето с няколко години повече. Имало и случаи, когато момата била с няколко години по-голяма от момъка. Сравнително по-висока е била брачната възраст сред пастирите, тъй като те изчаквали да се сдобият със свое стадо и да си построят къща, а след това да се оженят. Годежът е нормативно задължителен за хората от общността. Понякога младите имали щастието да се видят за първи път на годежа, а имало и случаи, в които младоженецът отсъствал. Годежите про-

Между традицията и модерността. Дебрен, 80-те години на XX век

дължавали различно – от няколко месеца до една – две години. През това време и двете страни се готвели за сватбата. Случвало се е и разваляне на годеж, което ставало по различни начини. Най-важната причина била, когато младите не се харесвали. При разваляне на годеж, обикновено подаръците се връщали, но можело и да не се върнат. Връщането на подаръците ставало и от двете страни, независимо коя от тях е виновна. Развалянето на годежа ставало между двете страни, при ходжата не се ходело.

Религиозният брак (никях) се извършвал преди същинската сватба от ходжата. Пред него заставали младоженците и двама свидетели. Свидетелите трябвало да бъдат двама мъже или един мъж и две жени. Преди да се пристъпи към бракосъчетанието се четяла молитва за опрощаване на греховете. Присъстващите също участвали. След това ходжата искал съгласието за женитбата от доверениците на жената и мъжа. Бракосъчетанието завършвало с молитва, в която е заложена ценностната система на брачното съжителство: "Всевишни Аллах! Стори така, че бракосъчетанието на тези двама млади, извършено в твое невидимо присъствие да бъде честито и щастливо цял живот. Прояви благосклонността си да имат изобилие в живота си, телата им да бъдат здрави, храната им изобилна. Дай им деца, полезни на самите тях, на религията, родината и народа. Запази тях и децата им и запази построените им гнезда от разруха". "Същинската сватба продължавала няколко дни и включвала различни обичаи – калесване, обличане на невястата, къносване, сватба, захранване на невястата, зетьова софра и попарник" /Ф. Шаранска, Якоруда/. Неизменен елемент в сватбата е бил и още е чеизът на булката, но вече напълно различен от старовремския. Чеизът се приготвял от моми-

Традиционна сватба в Якорудско, 70-те години на XX век

те под вещото ръководство на майката и други роднини от женски пол. На самата сватба той се излагал на показ пред всички и доказвал сръчността и богатството на момата. Друг много силен момент, който се празнувал на сватбата била девствеността на булката, тъй като се смятало,че нечестивата мома е заплаха за дома. Имало е случаи на публично опозоряване на булката и връщане обратно в бащиния й дом.

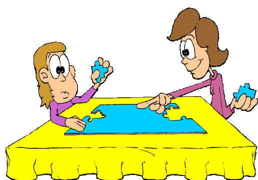

Анализирайте следващите текстове и дискутирайте въпросите след тях.

"Като вземеш жена, все ще имаш нещо по-много, все ще имаш нещо по-друго, радио, телевизия, креват, найлон, къща ще си оградиш. Жените – помагат, мъчат се, тютюн изкарват, калъпят, берат, сеят го, работят. Дойде ли ти малко горе-долу на сметка – дръж! Недей пита никой, недей слуша…те много хора дават акъл, а после ти се смеят." /Ибрахим, р. 1911, Искам човека…/

"Когато младите са били сираци, грижата за тяхното задомяване поемали близки роднини и съседи: "Като се върнахме от войната, моите лели ме накараха да се оженя. Аз взех да ходя на седенките при момите, пък те се крият и завиват и само едни очи им лъскат. Как да харесам някоя? И една вечер замъкнахме у нас една жена – кой за крака, кой за ръката." /Байрам, р. 1920/

"Когато се избира девойката се гледа главно колко имот има тя. За да се оженят младите, редно е да имат съгласието на родителите си и те, ако са съгласни, ще отидат да я искат. Понякога те сами решават за кого да оженят сина си или дъщеря си. Тогава често се случва младите дори да не са се виждали преди сватбата. Ако момчето учи занаят или работи като слуга, не е длъжно да иска разрешение от господаря, за да се ожени. Женитбата може да стане и чрез отвличане на момата. Момата бива отвличана, когато родителите й не я дават. Обикновено след отвличането, като минат 3-4 дни, всичко се забравя и момата става жена на момчето. Ако, обаче, момата не е съгласна, може да не се омъжи за този, който я е отвлякъл и да го "напусне". Няма случаи момата да отиде сама при момчето, "никогаш". Ако някой обезчести мома, накарват го насила да я вземе после." /Мустафа, 1920/

"Като ергенче като станах, аз вече така се пооправих, направиха ми по-хубави дрехи, пооблякох се. Ходех, действително, където помръднех на мен ми беше навсякъде отворено, момите навсякъде очакваха аз да се появя там, навсякъде бях ухажван. Ходех насам-натам, а къде ми било писано – в Якоруда се ожених. Бяха приятели баща й на мойта жена и

баща ми. Дойдоха на гости, харесахме се с нея. Като се харесахме и така и до известно време ни сгодиха старите, както по старому ни сгодиха. Ходихме годеници и то млади, на 17 години аз се сгодих и се ожених на 18, а на 19 ми се роди вече щерката. Когато ми се роди, отидох в казармата и те я гледаха."

/Джамал, р. 1918, Искам човекът…/

"По-рано се женеха по давление на родителите. Гледаха имот, ливади. Момичето и да не иска, тия го притиснат. И за мъжкото - също. Тука има имот, тука ще живееш. По-рано се раждаха 20, сега се раждат по-малко, та да ги обзаведат. Тогава нямаше почивки, почивките почнаха след 9 септември. По-рано детето го хванеше с воловете."

/Мехмед, р. 1932, Искам…/

- Защо сдобиването с жена се възприема свързано с нови материални придобивки?
- Кои са мотивите за брак в анализираните случаи?
- Кой е инициатор за женитбата на младите?
- Как са ставали женитбите?
- Какви са мотивите за брак във вашата общност сега?
- Кой сега жени младите?
- Какво се е променило сега по отношение на предбрачните отношения между младите?

"Момчетата и момичетата в Рибново се женят на възраст около 16-18 години. Аз се ожених, когато бях на 16 години. Понякога момчето е по-голямо от момичето, а понякога обратното – както се случи." /Мустафа, р. 1920/

"И тя малка се ожени. Без мерак се ожени, на седемнайсет години беше. Дойдоха да я терат (търсят) от Барутевите за най-големия им син, богати били, воденица имали, а тя хич не го щеше. Ама нашите я кандардисаха (убедиха) много бързо и се ожени за него." /Фатма, р. 1935/

"Доведоя ме тука, мераци големи за мене, и от свекър и свекърва. Майко, ма момиче, ма люде хубави, тия им драго, я плака. Оженихме се и веднага съм забременела. Преди да иде войник и сватбата направихме. Я вече бех бременна, лошо ми беше, той на 7 октомври отиде войник, я не съм направила още 18 години. На 21 ноември направих. Той беше в казармата и още като млад войник не го пущаа. И я на 9 януари родих Ерфунка и ние немаме брак, нема на кой да го запиша. Па пратих писмо в казармата, че си имаме момиче, да си го пуснаа, та дойде. На 18 януари пишахме брак и тогава запишахме момичето." /Айша, р. 1945, Искам…/

- Какво означава терминът "фертилна възраст"?
- Кой регламентира сега брачната възраст?
- Защо родителите бързат да оженят децата си още млади?
- Какви са техните страхове и имат ли основание и сега?
- Има ли сега ранни бракове - под 18 години и защо?

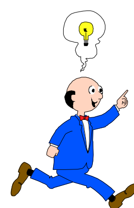

Организирайте с цялата група дебат на тема: " За и против ранните бракове". Разделете се на две групи, като всяка група предварително обсъди аргументите си и спазвайки правилата при дебатирането,

Сватба в Якоруда, средата на миналия вик

логично да ги излага. Опитайте се да стиг-нете до компромисни изводи и решения.

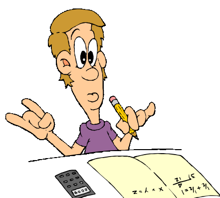

Довършете започнатите твърдения. Обсъдете ги по групи. Изслушайте аргументите на всеки участник.

- Аз искам да се оженя преди да навърша 18 години, защото….
- Аз искам да се оженя по любов /или по сметка/ защото…
- При женитбата си изцяло ще се съобразя / или няма/ с мнението на родителите си, защото…
- Искам с моя/та/ съпруг/а/ да имаме…
- Най-успешен е брака в който…
- Неуспешен брак е когато….

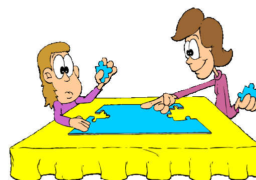

Обсъдете по групи следните текстове и дискутирайте по въпросите след тях.

“Много грабеха моми. Щом родителите не дават момата, момчето с неколцина другари я грабва и забягва в гората за 2-3 вечери.Сватбите правеха по цели седмици. Невястата била покрита с червено бугасе. Така били правени булките през 1940 г. А на челото, под формата на венче имаше налепени пъстроцветни пулове. Аз обичах да ходя на сватби и с часове се любувах на булката.” През 1975 г. още било запазено гизденето на булките, само че без бугасе. “С блати (цикламени) томаня (шалвари), напулени пиштюмаля (престилки) везани тюлбеня (бродирани кърпи) за главата.” Когато има сватба,

Шарена булка от село Буково, 1960 г.

вали с турска къна. Приготвената по този начин невяста поставяла ръцете си една върху друга на корема. Ръцете й покривали с кърпа, защото не носела престилка. Извеждали я на потона да "гивяй", а на двора я очаквали хора от цялото село да я видят…"

/Брезница – минало от песни и традиции, Бл-град, 2002/

жените от рода и махалата правят баници и отиват при булката."

/Спомени на учителката Василка Алиманска за Дебрен; Искам благородна…/

"По-рано дрехите, с които са обличали невястата били дадени от младоженеца – невестински дълги везани гащи. Долният край на крачолите бил бродиран с различни мотиви. На булката обличали и дълга бяла кошуля, а върху нея антерия и елече. Най-интересна е била украсата за лицето и главата. Специално изпратена жена идвала да "набенчи" невястата: лицето обилно намазвала с белило, почерняла веждите с веждило, на бузите нанасяла червило във формата на кръг. Върху така подготвеното лице залепвала бенките и изрязани ромбоидни форми от разноцветен варак. На главата поставяли шарена женска капа, лицевата страна на която украсявали с различни мъниста във вид на гердани, а от центъра се спускала и малка жълтичка. Намятали върху капата бяла шамия, а върху нея червен или син газ като краищата им свободно висели отстрани. Ръцете й кънос-

Шарена булка от Якоруда, 1967 г.

- Как били обличани булките преди?
- Защо булката трябвало да стои неподвижна със скрити ръце и да мълчи?
- Как вие бихте се чувствали в такава ситуация?
- Разпитайте вкъщи бабите си как са се чувствали в тази ситуация и какво са си мислили. Какво се е променило сега?

Разгледайте снимките на шарените булки. Те са от различни селища и различно време. Опишете по какво си приличат и по какво се различават.

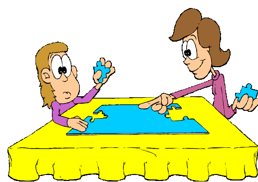

Анализирайте текстовете, като проведете дискусия по въпросите след тях.

Шарена булка от Якоруда, 1974 г.

"След известно време идвали сватбарите да закарат невястата. Младоженецът не водели с тях. Той бил скрит на тавана, за да не му направят магия и там изчаквал идването на булката. На излизане от бащиния й дом най-големият й брат й намятал фереджето, защото оттук нататък тя ставала омъжена жена и то било задължителна дреха за нея. Майка й слагала под дясната мишница три кочана царевица и хляб, завързани в шарен месал, за да отнесе със себе си в новия дом нафаката /плодородието/. Лицето и главата й покривали с червен плат, който наричали "дувак". Когато слизала по стълбата, баща й я поръсвал с овес и бонбони, поставени в сито, като обръщалситото към изхода. В момковата къща младоженецът слизал и откривал дувака. Тук тя отново заставала на одъра и "гивяла" /стояла без да мърда и говори/ до залез слънце. Вечерта идвал ходжата да венчае младоженците."

/Брезница – минало от песни и традиции, 2002/

- Защо младоженецът се криел на тавана?
- Прави ли се сега така и защо?
- Какъв статут дава фереджето на момата?
- Практикува ли се това днес във вашата общност?
- Какви магически вярвания са закодирани в сватбената ритуална символика?
- Кого и от какво предпазвали те?
- Можете ли да си представите такава сватба днес?
- Как бихте се чувствали в подобна ситуация вие, ако сте жених или булка?

Прекарване на чеиз, Якоруда

Подреждане на чеиз, Якоруда

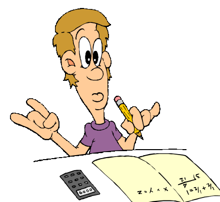

Разгледайте следните снимки на булчин чеиз от различни поколения жени. Кое е това, което се е променило в чеиза и защо?

Анализирайте следния текст и дискутирайте върху въпросите след него.

"Никога нема да й забравя сватбата. Едно време на булките им слагаха по лицето пулчета. С хубав жикет, с хубави томане, със зелена забрадка на главата. Сабале (сутринта) като я нашарят, слагат я на един стол и цял ден там стои. Всички минават да я гледат. Най-напред гледат прикята (чеиза). Всичко каквото е изтъкала, изплела, всичко се слага на показ, да видят хората дали умееш да тъчеш и да плетеш. При нас по това ги оценяват булките. Закачват се на дълго въже даровете на свекъро и свекървата, на деверо и золвата и за всички има шарени

плетени чорапи, а за жените шарени фоти (престилки). Като дойдат зурните, цяло село се е събрало пред нашата къща, гледат прикята и булката, а пред портата чака един бял кон с шарено алище. Адет (обичай) е при нас да се дават пари на близките на булката, когато взимат чеиза. Братята покачват булката на коня и най-големият брат го кара. Пред къщата на младоженеца се е събрало цялото село да видят как младоженеца ще свали булката от коня. /Фатма, 1935/

Подреждане на чеиз, с. Буково

Въпроси за дискусия:

- Защо чеизът трябва да се види от всички?
- Каква функция изпълнява чеизът в живота на новото семейство?
- Какви дарове са се давали на близките?
- Запазил ли се е този обичай и досега?
- Правят ли се сега чеизи и от кого?
- Какви нови вещи се включват в чеиза и защо?
- За какви промени в живота на семейството "разказва" "сегашният чеиз"?
- Какъв чеиз искаш да имаш и защо?

Прекарване на чеиз, с. Буково

Сватбен овен, Якоруда

Подчертайте само верните твърдения и ги обосновете:

В моята общност са забранени женитбите:

- с трети братовчеди;
- с побратими;
- с представители на друга религия;
- с другоселци;
- с млечни братя и сестри;
- с комшии;
- с доведени или природени деца;
- Със сестри или братя на починал/а/ съпруг/а/.

Анализирайте следващите текстове и направете обща дискусия по въпросите след тях.

"А другият ми син учи за голям човек, как го казват…инженер ли? Беше ми мъчно само когато се ожени. Още през годините, когато учеше, залюби едно девойче, хубаво беше, ама от чужда вяра. И нали знаеш - акъл не се дава. Като каза, нея ще взема и така стана. Аз бях стар и грохнал, ама се издокарах и отидох в Пловдив, да не му се смеят на моя син. Взе се с тая християнка, ама много хубава се случи и лятото идват и от нищо не се унижава – пере, готви, хубава снаха, ако че е от друга вяра." /Байрам, р. 1920, Плетена, запис – Селвета Айролова/

"Помня най-голямата ми сестра кога се ожени, тя беше много хубава - висока, едра, сини очи и руси плитки. Ожени се в близкото до нашето село Абланица. Найка не я даваше, ама тя избърза. За много хубаво момче се ожени - красиво, работливо и много добро. Много често идваше и ни помагаше. Но найка ка-

то каза: "Яз нема да я остава в чуждо село" и отиде и си я закара, той дойде да си я тера, плачеше пред нея, но тя не се съгласи да си иде. Никога няма да забравя какъв мерак й имаше, а и беше много хубав човек. Сетне хванаха та я дадоха на един стар ергенин, много лош човек излезна. Биеше я, цял живот бял ден не видя от него и все си жалеше за първия мъж. Родиха им се четири деца, но той умря млад от рак, а тя цял живот беше болна от задух (астма) и така си отиде преди няколко месеца.".

/Фатма, р. 1935, Искам.../

- Какво е отношението на бащата в първия текст към женитбата на сина с жена от чужда вяра и как я приема след това?
- Има ли във вашата общност такива бракове и как се гледа на тях?
- Прието ли е мъж да се ожени за жена от друга вяра и как близките възприемат този факт? А обратното?
- Ако има такива бракове във вашия род, разкажете за тях;
- Вие бихте ли искали такъв брак и защо?

- Каква цена трябва да се плати в случая?
- В какво биха били проблемите на такова семейство и защо?

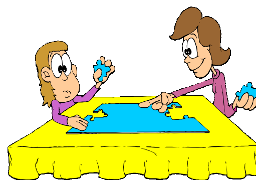

Анализирайте следния текст и дискутирайте по въпросите след него.

"Мъжът може да бие жена си и това се случва почти всеки ден. Жената няма на кого да се оплаче, а ако случайно се оплаче на роднини, тогава мъжът й няма да я прибере хич в къщата. Официално жената има право да поиска развод, ако мъжът й я бие. На практика, обаче, тя не се ползва от това право, тъй като от една страна мъжът й няма да й даде развод, а от друга – тя се примирява, тъй като има деца, които трябва да гледа. Разводи в миналото имаше, ама много по-малко от сега. Яви се нещо малко, нараства много и се стигне до развод." /Мустафа, р.1920/

Въпроси за дискусия:

- Какво е отношението на традиционната общност към развода и извънбрачните връзки?
- Знаете ли случаи на малтретиране на съпругата от съпруга или близките й?
- Как общността гледа на тях?

На сватба в Дебрен

- Кои са причините за това отношение?
- Кой може да помогне на жертвата?
- Ако вие сте на мястото на жертвата, бихте ли търпели насилието и какво бихте направили?
- Ако виждате как малтретират физически и психически ваши близки, какво бихте направили?
- Ако вас ви малтретират в семейството, какво бихте направили, от кого бихте потърсили помощ и защо?
- Има ли случаи на разводи във вашата общност и какви са причините за тях?
- Променило ли се е отношението на общността към разводите преди и сега и защо?
- Как прогнозирате - ще се увеличават или намаляват разводите? Обосновете се!

Организирайте дебат по проблема: "За и против развода". Разпределете участниците в две групи в зависимост от тяхното отношение. Всяка група да запише своите доводи и аргументи. Въведете правила на дебатирането. Стигнете до компромисни общи решения и изводи.

Направете касетофонен запис с интервюта на ваши близки роднини и по-възрастни хора. Помолете ги да разкажат: как самите те са се оженили; какво си спомнят за сватбата; как е преминал семейният им живот; какво биха променили в него и т. н.

Подгответе изложба от сватбени и семейни снимки на ваши близки и ги поканете на нея.

Труд и поминък

Едни от най-разпространените дейности сред мъжете мюсюлмани, живеещи в Западните Родопи в края на XIX век са скотовъдството и катранджийството. До 1878 година скотовъдството в Якоруда е било в разцвет. Дребният добитък е достигал до 40000 глави, а едрия 12 000. Природните условия са били подходящи за отглеждане на животни. През пролетта, когато храната не достигала, овцете се откарвали в пазарджишкото поле, където се държали до Гергьовден. След Гергьовден овчарите изкарвали стадата си в планината. Имало е 8 мандри. Изкарването на овцете на мандра е било важно събитие в живота на якорудчани.

Освен овце всяко семейство е отглеждало по 1-2 крави и 2-4 кози. Имало е и стопани с много говеда. В ниския пояс на планината пасели по десетина стада кози.От тях се правела пастърма, която се продавала в Невро-

Събиране на картофи, с. Дебрен

коп, Серес и Драма, а кожите се обработвали тук в 4-5 работилници, наричани "табакхани". Вълната и козината от животните се е обработвала в къщите от жените. И днес във всяка къща има множество красиви вълнени изделия-аши /губери/, шарени черги, възглавници, хали-

Тъкачен стан, с. Долен

ща, наричани ямболчета.

След 1878 година близката граница слага край на зимуването на якорудските стада в Пазарджишкото поле и добитъкът драстично намалява. Големите стада остават красив спомен.

С производство на катран и добив на борина се занимавали предимно мюсюлманите, а християните са търгували с тях. Катранът бил добиван по следния начин: В земята се изкопавали две ями, наречени “ропи”. В голямата ропа се нареждали борови дървета във вид на конус, покривали ги с пръст и ги запалвали отдолу. Така борината не горяла, а тлеела. Катранът се стичал по тясно улейче в малката ропа, а от там го наливали в кожени мехове. От 15 чувала доброкачествена борина се получавали 100 оки катран. За производството на това количество се влагали 90 часа труд. С надницата от катрана можело да се купи 2 кг захар или 3 кг ориз. Почти не е имало семейство в Якорудско, в което да няма поне един катранджия. Когато дървените оси на каруците биват заменени с железни, катранът излязъл от употреба. Хората, които си изкарвали прехраната с този занаят започнали да търсят друг поминък. Някои от тях станали трупчии, други кираджии. Поминъкът на мюсюлманите, живеещи по долното течение на река Места е тютюнопроизводството.

Тютюнът се отглежда на слабо плодородни и песъчливи почви. Технологията на производство е продължителна и трудоемка. За засаждането, окопаването, брането, низането , калъпенето и денкирането е нужна много работна ръка. Нито една от тия операции не се е извършвала, нито сега се извършва механизирано. Повечето ниви също се поливат ръчно като водата се носи с магаре или на гръб.

Транспортиране на трупи по река Места, *Сборник "Якоруда древна и съвременна"*

Домашната работа и преди, и сега обикновено се извършва от жените и е свързана с обслужване нуждите на семейството. Освен с готвене, чистене, пране, жената и женската челяд са се занимавали с тъкачество, предене, плетене, бродерия. И днес жените мюсюлманки приготвят голям чеиз на дъщерите си, който в деня на сватбата става достояние на цялото село. Чеизът се нарежда в дома на булката и после с кола се откарва в дома на младоженеца . Местният женски "парламент" неотлъчно присъства на събитието като брои колко черги, аши, килими, възглавници и прочие има момата и какво е качеството на тяхната изработка.

Широко разпространени в този регион са и плетивата. Плетат се обикновено вълнени чорапи за зимата и престилки. Чорапите се плетат на пет игли от разноцветни прежди.

Бичене на трупи над Якоруда, 1930 г. *Сборник "Якоруда древна и съвременна"*

Бригада, 1980. *Сборник "Якоруда древна и съвременна"*

Пъстроцветните орнаменти са обикновено в областта на петата, пръстите и горния край на чорапите. В миналото с този вид чорапи невястата е дарувала роднините на съпруга. Тъканната и шевична орнаментика по ризите през първите десетилетия на XX век се заменя от ръчно плетени бели памучни дантели. Те се плетат на една игла, като най-често дантелите са с триъгълни фигури по единия край, а вътре изпълнени с разнообразни плътни орнаменти, предимно растителни или геометрични. В миналото жените са създали значително разнообразие от образци на дантели за краища на поли и ръкави на женски ризи, но те вече не се употребяват като декорация на дрехата. Днес в този край дантелите се използват предимно за декорация на покривки за маси и легла.

През XIX век в региона се изработват кебета, килими, аби и дебели вълнени кичета за постилки и завивки, които са се продавали на Търлския и на Неврокопския панаир. Вековните традиции в производството на килими и тъкани са съхранени и до днес. Стригането на овцете става три пъти в годината – по гергьовден се стриже "руното" – най-хубавата редовна вълна; на пролет се стриже "подстриг" – от слабините на овцете; а на есен се стриже "ярината". Вълната се залива с топла вода, след това в студена, след което я сушат и чепкат. Сега я носят на дарак в Гоце Делчев, но в миналото са я влачили сами. След това вълната се преде на хурка. Готовата прежда се намотава на мотовилка, а след това се тъче на домашен тъкачен стан.

Анализирайте следния текст, който е от края на XIX и началото на XX век и го сравнете със спомените на дядо Нанко Вацков от

Горно Дряново, 2000 г.

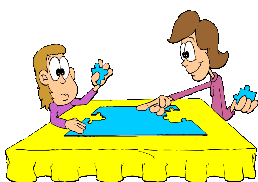

Якоруда. Дискутирайте по въпросите след тях.

"През втората половина на месец май, след стрижбата, овчарска Якоруда се разделяше на 8 мандри с по един мандрабашия. Това бе едно важно събитие в живота на якорудчани, за което трябва да се дадат някои подробности. Подготвителната работа от скотовъдците овчари е извършена. Мандрабашиите са избрани и всеки мандрабашия е натъкмил сагмалджиите, шилегарите и аловарите. В определен ден се събират при кафенето пред кулата и там агите и чорбаджиите разделят цялото якорудско землище на 8 дяла, колкото са мандрите, но така, че всяка мандра да си има дял във високите региони, в по-ниските и до Голямата река /Места/. Всеки дял подробно се описваше. След като се свършваше тая най-трудна работа, пристъпваше се към мижата /хвърлянето на жребий/ - чия мандра в кой дял ще отиде. Мандрите се именували по името на мандрабашиите....

След мижата веднага се определя и деня на отбива /отбиване на шилетата/. Мандрабашията определя къде ще се постави мандрата и страгата. Изпраща майстори да ги построят . Изпраща каци, чебори, ведра, казани и всичко нужно за обработване на млякото. Каците, ведрата, чеборите, чурилото за биене на млякото се накичват с венец или китка цвете. От деня на мижата, всички овчари, даже и кучетата им, са в служба на мандрабашията и той ще се грижи за тяхната прехрана... Заплатата на овчарите се заплащала в мляко и се наричала "ръкоболь".

/Никифор Попфилипов - из непубликуван откъс от книгата "Якоруда", отпечатан в списание "Родопи"/

"То пък беше едно спане! Все като на тръни. Особено като се явеше гад /вълци/ по цели нощи не подвивахме крак. При лошо време, ако има наблизо дърво, отивахме там. Ако нямаше, под дъжд, под град така си стояхме и стока, и чобани. Друго им е сега на овчарите: и сушината им сушина, и леглото им легло, и яденето им ядене, и почивката им почивка, та пък и радия си имат! Живот живеят сегашните овчари. Пък младите и не искат да стават овчари. Срамно било, ама всеки е виснал на млекарницата"

/Старите якорудчани.../

Майстор-зидар от Горно Дряново, Ковачевица, 2002 г.

¨ Защо разделянето по мандри е било важно събитие в живота на якорудчани?

¨ Каква част от населението са били пастири?

¨ Как са живеели те?

¨ Различавал ли се е техният живот от живота на овчарите в Средните Родопи и защо?

¨ Кои са били мандрабашиите и какво са правили те?

¨ Защо сега овчарлъкът не е престижна работа?

¨ Какво се е променило сега във всекидневието на овчарите?

¨ Има ли сега мандрабашии и защо?

Запознайте се със спомените на двама майстори строители – от Горно Дряново и от Долен.

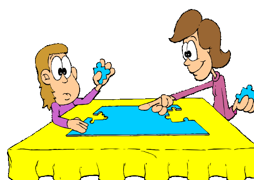

Дискутирайте по въпросите след текстовете!

"Ние бяхме дванадесет деца, най-големият от които бях аз. Още от петгодишна възраст започнах работа като овчарче. Цялото ми детство бе съпроводено с много и най-различна по вид работа. Като дете съм пасал по седемдесет на брой овце, тогава ги наричахме "брави". Тъй като все още бях дете, моите родители никога не са ме изпращали сам, а винаги с мен имаше и други, по-големи от мен, другари. Такива бяха времената в миналото. Неволята те учеше на всичко. До дванайсетгодишна възраст помагах на баща ми и майка ми във всичко. Вършех всякаква работа. Та нали бях и най-голямият от де-

цата им, тяхна опора. След дванадесетгодишната си възраст станах чирак на майстори. Трябваше да науча някакъв занаят, с помощта на който след време щях да си изкарвам хляба. Въпреки че бяхме много бедни, аз все пак ходех на училище и успях да завърша пети клас. Бях на шестнадесет години, когато станах майстор строител. Това беше занаятът, който усвоих и благодарение на него изкарвах прехраната си." /Ибрям, р.1921, Пътеводител.../

"Аз съм ходил 20 години при други майстори да ме научат на занаят още като малък. Те работят и аз при тях. От Лещен ходех при бай Иван Гамишев, комитата му казваха. Работил съм в Ковачевица, Лещен, Долен, Етрополе, на Рожен, на рилския манастир, а в Благоевград направихме три къщи във Вароша. Къщите тука в Дряново, от по-новата махала, всички съм ги правил аз. Тук къщите се правят суха зидария. В тази зидария се слагат камъни и после трябва да ги свързваш един с друг. Между камъните трябва да слагаш и греди, ние им викаме кушеци. А тукашните камъни са много лични камъни, добиват ги от кариерата нагоре. Аз като си работя, ни чертеж правя, ни нищо. А градил съм и къщи, и каменни покриви с тикли, и чешми, и камини и всичките каменни. Има и други майстори на камъни, ама по тиклите, където се слагат на покрива, няма други. В целия район само аз съм. Мен ме учил Ибрахим Джалев. Той беше грамаден човек. Когато правиха моста, аз бях малък и ходих да му помагам. Имаше и много общи работници. Да кажем, някой от тях носи по един камък, а майстора носеше по два. Такъв грамаден човек беше. Той беше най-големият майстор тиклар. И друго ще ти кажа, за майсторлъка трябва да имаш мерак. А тоя мерак се появява с желание и със сърце. И аз го почуствах вече, понеже си ме влече тая работа, теглеше ме и тегли и досега. И даже сега, на 70 години, вървя, пак си ме влече. Ние сме двама тука майстори, денонощно работим. В нашата работа най-важното е око да имаш, ама още по-важно е мерак да имаш." /Мурад, 1931, Пътеводител... /

- Престижно ли е било човек да упражнява някакъв занаят и защо?
- Защо пастирството не е привлякло първия информатор и той се е насочил към занаят?
- От каква възраст е започнал активна работа с "бравите" и защо?
- Можело ли е да оцелее семейството, ако децата не са работили и защо?

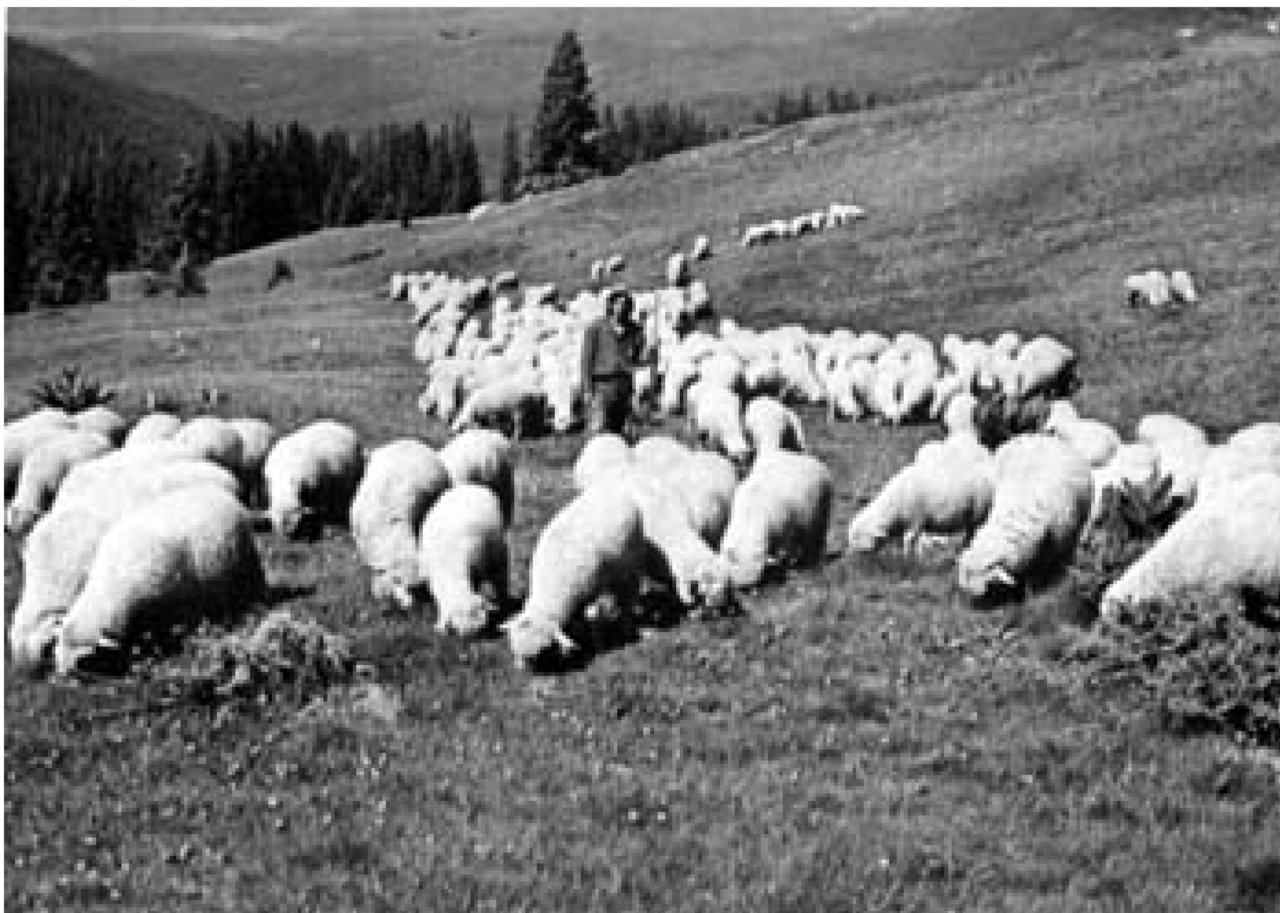

Високо в Рила планина, 70-те години на XX век, *Сборник “Якоруда древна и съвременна”, С., 1980*

¨ По какво се различават спомените на двамата майстори?

¨ Какво си спомня Мурад за майстора, при когото е учил занаята?

¨ Колко време е било нужно, за да се овладее един занаят?

¨ Как тълкувате извода, че за майсторлъка трябва да имаш мерак?

¨ Какво друго е необходимо за майсторлъка?

¨ Кой е построил вашата къща и майстор ли е бил той?

¨ Сега, на един строеж, само майстори ли работят?

¨ Променило ли се е строителството сега и как?

Запишете предварително спомените на вашите баби и дядовци за това как са се чувствали, когато са работили и кои са им най-хубавите моменти? Върху основата на спомените проведете обща дискусия.

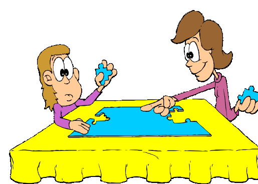

“От детството имам много хубави спомени, но най-хубав е споменът ми за жътвата. Като малка ме водеха нашите с тях. Събираха се по няколко семейства и жънеха със сърпове. Като се наредят жените и момите, на които им викат жътварки, а мъжете връзват снопите и събират ръкойките. Та като запеят едни жътварски песни от хубави по-хубави, звучни, чуват се чак до другата нива, а момците непрекъснато се провикват. Нас, децата, все ни пускаха за вода...

Цял живот работехме - нашето семейство се занимава предимно с тютюн. Още от малки търчим по нивите, не сме си видяли детството, но няма друг начин...”. /Милятка, 1930/

Руфие Имам прави баница, с. Буково, 2002 г.

¨ За какви други дейности разказват вашите баби и дядовци?

¨ Имало ли е престижни и непрестижни дейности и кое ги е определяло като такива?

¨ Как са били разпределени дейностите по пол и защо?

¨ Разделете хубавите от неприятните спомени и ги анализирайте?

¨ На какво най-много са се радвали хората в процеса на труда?

¨ Какво най-много им е тежало и защо?

¨ Защо смятат, че като деца не са имали детство?

¨ Какво за вас значи да имаш хубаво детство?

¨ По какво детството на сегашните деца се различава от това на техните баби и дядовци?

¨ Кои са причините за тези промени и защо?

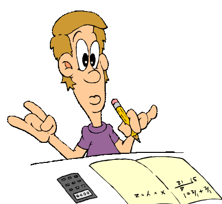

Направете вкъщи списък на всички дейности, които всеки член на семейството извършва и ги анализирайте по групи. По какво се различават моделите на права и задължения в отделните семейства и защо?

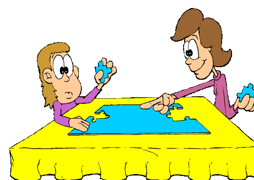

Разгледайте по групи откъсите от есета на младежи от вашето поколение и проведете дискусия след това.

“Уредихме” се на работа в Гърция. Цяло лято зор, зор - в най-голямата жега сме брали тютюн, в лехите сме яли /то какво ядене - филия хляб, две маслини и

един домат/, вечер лягахме като пребити, но търпяхме, защото се надявахме, че ще вземем някой лев. Дойде време за плащане и да се прибираме. Вечерта дойде полицията и ни арестуваха, че сме нелегални. Без стотинка обратно в България. После разбрахме, че чорбаджията ни натопил, за да не ни плати." /Айше, 1989/

"През лятото ние работим в Добрич, защото майка ми и баща ми нямат работа на село. Ако родителите ми работят държавна работа, аз мисля, че нашето семейство ще бъде по-заможно. Родителите ми са безработни и те са принудени да работят на север на чужда земя... Ние като отидем в Добруджа, работим тютюн и боб и като го изработиме, взимаме парите и се прибираме в нашия роден край. Когато настъпи зимата , започваме да плетем и да тъчем губери, а дядо ми ходи на дърва... /Сане, 1990/

¨ Има ли във вашето селище хора, на които са се случили подобни неща?

¨ Вземете от общината статистика колко от хората от вашето селище са безработни?

¨ Кои са причините за безработицата сега?

¨ Решение ли е работата в чужбина и на друго място и защо?

¨ Ако родителите ти са безработни, как би се чувствал?

¨ Какво би направил, за да им помогнеш?

¨ Как би могъл да се реши проблемът, не само за твоето семейство, а и за цялото село?

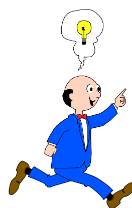

Организирайте се и проведете мозъчна атака по проблема: "Как да се преодолее безработицата в моето село?" Обобщете предложенията и проведете среща с кмета, на която да го запознаете с вашите идеи, като му предложите вашата конкретна помощ. Организирайте ученически парламент.

Вкъщи прочетете студиите на Васил Дечов – "Среднородопските овчари и кехаи" и "Среднородопското овчарство", като напишете есе за тяхното всекидневие. В клас прочетете всички есета и участвайте в дискусиите.

¨ Разпитайте вашите дядовци за овчарството във вашето селище и запишете техните разкази. Използвайте ги при дискусиите!

Религиозни празници и обичаи

Ето как са описани религиозните празници Курбан Байрам и Рамазан Байрам в книгата "Якоруда" от Никифор Попфилипов:

"Мохамеданите празнуват тържествено Байрама. На сутринта рано пристигат от Бабешките колиби множество бабичани, пременени и накичени за молитва в джамията. След свършека й бързат да се разотидат по домовете и занесат известието за Байрама. По улиците, още на излизане от джамията, се поздравяват с прегръщания. По-младите отсичат и понасят тънка върба с клоните и със свирачите начело, тръгват по дюкяните и къщята да събират подаръци: кърпи, чорапи, шамии, басми. Момите се събират в някой двор за загледване, дето отиват и момците, а старите - по кафенетата. Стават и пехливански борби / гюреш/, но само любителски, без призове. Байрямът трае три дни."

Сватба, с. Буково, 50-те години на XX век

Тези празници са религиозни, но са придружени от игри и веселие. Празнуват се всяка година, като между тях има промеждутък от 70 дни. Датата на празнуване се определя по лунния мюсюлмански календар. Месецът преди Рамазан Байрам се нарича Рамазан. През него се спазва пост, като не се поема никаква храна и вода през целия ден, до залез слънце. В различните села се нарича по различен начин – уруч, търпене, говеене и др. Денят преди празника се нарича Арфа, / Арифе, Ерфа в различните села/. Тогава се почитат мъртвите , като се меси хляб и се бърка халва, която се раздава по махалата.

Празникът започва след като приключи молитвата в джамията. През това време жените са приготвили празничната трапеза с най различни ястия-чорба, яхния, различни видове баници. Всички сядат на празничната трапеза , където по

Сюнет, с. Дебрен, 90-те години на XX век

- младите честитят празника на родителите и искат прошка от тях. На този празник най-много се радват децата. Те са облечени с най-новите си дрехи и цял ден обикалят къщите. Навсякъде им дават пари и бонбони. На празника Курбан Байрам всяко семейство трябва да заколи курбан, от който да задели и за сираци и по-бедни хора.

В мюсюлманските села друг обичай, който стриктно се спазва е сюнета. При него се извършва обрязване на момчетата. Този ритуал се съпровожда от общоселско тържество, организирано за случая от по-заможни родители, които имат момчета за обрязване. Събитието се оповестява по близките села и махали и се канят всички желаещи да присъстват на него. Момчетата са облечени в коприна и кадифе, с фесове на главите. Качват ги на коне и обикалят селото, придружени от свирки и тъпани. В големи казани е приготвена храна за гостите. На голяма поляна се организират състезания по борба, като наградата за победителя е теле или овен. Преди обрязването се прави молитва. Присъстващите на сюнета дават на децата пари и подаръци. Обрязването се извършва от сюнетчия. Днес ритуалът е осъвременен и обрязването става в болнични условия от хирург.

Друг религиозен ритуал е хатим. Това е полагане на изпит в джамията след изучаване на корана. Прави се публичен изпит на децата, които са посещавали джамия. В дома на всяко от децата се готви храна, а близки и роднини му носят подаръци /като на абитуриент/.

Облекло за сюнет, Якоруда, 90-те години на XX век

"Хората ходят по своите роднини, за да могат да си честитят един на друг Байрама. През тези празници хората се веселят по три – четири дена, играят хора, не ходят на работа, през тези дни по цял ден свири музика." /А. Кехайов/

¨ Защо Курбан Байрамът е толкова голям празник за мюсюлманите?
¨ Защо вторият Байрам се нарича Курбан Байрам?
¨ Сега празнува ли се този празник и има ли някаква промяна в ритуала?
¨ Ходят ли жените на джамията да се молят и защо?
¨ Защо курбанът се дели на три части, като двете се раздават на най-бедните и на съседите?
¨ Дават ли се подаръци и пари на бедните на този ден и защо?
¨ Запазил ли се е обичаят младите да целуват ръка на родителите и по-възрастните и защо?
¨ Как хората се чувстват на празника?

След като се запознаете с двата текста, проведете обща дискусия по въпросите след тях.

"Курбан Байрамът е вторият голям празник, който мюсюлманите честват. Нарича се "Курбан", защото се поднасят жертвени животни в името на великия Аллах. Този празник води началото си от Хазрети Ибрахим, който бил готов да принесе в курбан своя син Исмаил в името на Аллах. След като Аллах изпитал вярата на Ибрахим, изпратил един овен за курбан." /Ходжа Топчиев/

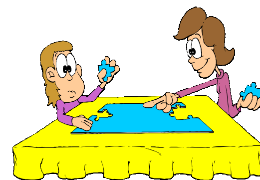

Анализирайте следните текстове и дискутирайте по групи по въпросите:

Хатим в дома на дете, завършило религиозното обучение, Якоруда

"Най-важното задължение на мюсюлманина е молитвата. Той трябва да се моли пет пъти в денонощието, за да търси избавление от мъките, които го заплашват и за да се домогне до милостта на Аллах. Ние не се молим поотделно, а само общо. Второто изискване е постът, който е един месец годишно. Той ни учи да се въздържаме и да почитаме Аллах. Третото условие е даването на милостиня. Милостинята изгражда у човека милосърдие и морал. По време на говеенето преди големия Байрам, всички покойници са пуснати на свобода, те хвърчат по земята и чак след като мъжете излязат от джамията, Аллах заключва душите им. Три дни преди големия Байрам се празнува Кадир геджеси. На този ден небето се отваря точно в полунощ и светлина обвива всичко наоколо. В тоя миг цялата природа и дърветата и животните се кланят на Аллах. Ако човек си пожелае нещо, то се сбъдва. Аллах тогава записва всички, които ще се родят през годината, и отписва тия, които ще умрат. Като се отвори небето, се вижда рая. Той е много светъл и в средата расте ябълково дърво. Това не всеки го вижда. Трябва да си много праведен, за да го видиш. Тази нощ всички се молят и не се спи. Двата дни преди Байрамите се наричат голямо и малко Арфе. Жените раздават локум и халва за умрелите. Големият или Рамазан Байрамът се чества 3-4 дни. Играят се и някои игри с маски. Мъжете се преобличат като жени с шалвари и фереджета, чернят си лицата или се правят и на мечки. Курбанът винаги се нарича на жив или на починал през годината. Когато е на покойник, се коли предишния ден – на малкото арфе, а когато е на жив – на първия ден от Байрама. Ако се заколи говедо, то може да се нарече на петима души. Животното за курбан не бива да е по-младо от шест месеца, да е бяло, здраво и с рога, защото то после трябва да носи в другия свят човека, на когото е наречено. Трябва да мине по мост тънък, колкото човешки косъм, който дели ада и рая. Ако животното е болно, душата на умрелия ще падне в ада." /Мохамед, р.1930/

Курбан, Якоруда, 1998 г.

¨ Защо мюсюлманите спазват пост?

¨ Какви нравствени качества се изграждат, като се спазват основните задължения на вярващите?

¨ На кого вярващите дават милостиня и защо?

¨ Сега дава ли се милостиня и на кого?

¨ Защо нещата, които се раздават за мъртвите са сладки – локум и халва?

¨ Казват ли във вашия край Шикер Байрам и защо?

Празнуване на Байрам в Якоруда

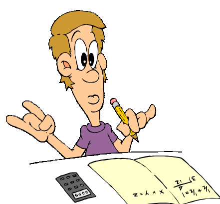

Всеки да си препише текста, който показва ритуала около заколването на Курбана. Да го занесе вкъщи и като разпита възрастните да отбележи, моментите, които те спазват или не спазват.

¨ Преди да бъде заклано животното се къносва на три или седем места, за да е красиво;

¨ Ходжата идва да му пее молитва;

¨ Ако е наречено на жив човек, той стои пред него и му се кланя, докато трае молитвата;

¨ Пред животното се поставя керемида със запалена борова смола, за да ухае на хубаво;

¨ Главата му се покрива с кърпа, за да не "гледа смъртта";

¨ Кръвта се събира в съд и се заравя в курбанска дупка;

¨ Главата се дава на бедни хора, кожата се подарява на джамията, а рогата се запазват;

¨ Дясната половина се нарязва на седем части и се раздава в суров вид на седем къщи;

¨ Месото от лявата част се яде в къщата в продължение на 40 дни;

¨ Дреболиите се раздават.

Проведете обща дискусия по следните проблеми:

¨ Какъв нравствен дълг вменява постът на мюсюлманите?

¨ Какво съдържание се влага в понятието "благочестие" и защо?

¨ Защо месец Рамазан се нарича "месец на търпението" и се казва, че говеенето е половината от търпението?

¨ Какво е значението на милостинята /закята/ в ислямската религия?

Байрам, Якоруда, 1992 г.

¨ Може ли да се твърди, че закятът е основата на социалната икономика на общността?

¨ Закятът – прави ли богатите отговорни и съпричастни към бедните и защо?

¨ Раздава ли се закят във вашата общност?

Разгледайте горната снимка и познайте за кой празник са облечени така тържествено хората. Откъде са персонажите на снимката. Докажете твърдението си.

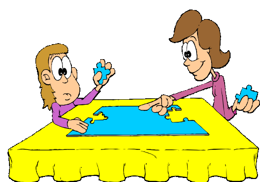

Анализирайте текстовете, които описват пролетни празници, празнувани в миналото от мюсюлманите в Западните Родопи и дискутирайте по въпросите след тях.

“На Благовец рано сутринта жените отиват в гората за дърва и всяка събира по 40 пръчки. С тях наклаждат огън и всички го прескачат за здраве. В този ден не се шие и плете, а момите изнасят чеиза си “ да го напече мартенското слънце”. Благовец - на този ден се готвят сладки неща, почистват се дворовете и къщите, а праговете се мажат с мед. Преди Благовец ни караха да ядеме лук и коприва. И в обувката си слагахме лук...” /Фатма,р.1934/

“Гергьовден /джерджевден, хъдрелез/ се празнува на шести май от момите, които си правят китки, слагат им белег и ги потапят в голям съд с вода. Съдът се покрива с червен пояс и се оставя да пренощува в двора на някоя девойка. Играят се хора до залез слънце, а на сутринта рано китките се изваждат и с водата се пръска за здраве. Песните, които се пеят са хороводни и закачливи. На празника се връзват люлки и децата се

теглят на разлистено дърво. Както расте дървото, така да расте и детето, залюляло се на него. Момите натриват ръцете си с вратика- да се завъртят ергените около тях. Гергьовден е най-веселият пролетен празник." /Неджибе/

¨ Защо на Благовец се готвят сладки неща и се мажат праговете с мед?

¨ В народните вярвания от какво предпазва лукът?

¨ Защо Гергьовден е най-веселият пролетен празник?

¨ Празнуват ли се тези пролетни празници и сега във вашето селище и как?

Запишете спомените на вашите баби и дядовци за празнуването на различните религиозни празници.

¨ Запишете техни разкази за ритуала по заколването на животното за Курбан.

¨ Снимайте с камера един празничен ден от Курбан Байрама и след това го прожектирайте и дискутирайте.

Пехливански борби по време на сюнет, с. Дебрен

Мечти за бъдещето

В индустриалните общности семейството вече не е икономически коопeрирана единица, в която децата играят важна роля. В тях младите хора са държани настрани от пазара на труда за все по-дълго време в различни институции и места за забавления (детски градини, училища, университети, клубове, кина и дискотеки). По време на икономически кризи правителствата обикновено удължават задължителното образование и улесняват записването в университетите. Накрая малцина намират работа по специалността си, а някои изобщо не намират каквато и да била работа. У нас процентът на безработните сред младите е най-голям, а и младите специалисти – лекари, учители, инженери получават минимални заплати. Поради

Приятелки, с. Вълкосел, 70-те години на XX век

обедняването на училищата и липсата на реалистични професионални перспективи, младите хора стават все по-апатични към образованието и при кризата на семейството и религията за възпитанието на тези деца се грижи основно забавната индустрия.

Канадският антрополог Дж. Петит обръща вни-

мание на естествената за младежите нужда от магическо-духовни преживявания, които религиозното възпитание удовлетворява по градивен начин. Според него съвременното секуларизирано образование се грижи най-вече да не засегне идеологическите интереси на възрастните и нехае за нуждите на самите деца. Запълването на нуждата от магическото се превръща в доходоносен бизнес – компютърни игри, филми, клипове, музика, наркотици. Проблемът е, че забавната индустрия често експлоатира игровия потенциал на децата по един произволен, самоцелно-наслажденски начин, като пренебрегва изискванията за познавателна и социално-етична адаптация на младите хора. Особено опасно е това влияние за деца, разполагащи с много свободно време, неясни ценности и липса на перспектива.

Младежи от Вълкосел, 70-те години на XX век

"Смята се, че инстинктивната човешка нужда да изкарваш сам хляба си по един социално приемлив начин може да се отлага безкрайно, ако вниманието на младите е достатъчно заето с дейности, които са добри по принцип или поне не са очебийно вредни: записи, радиа, телевизори, игри, книги, списания, филми... Най-важното е, че са им подсигурени училища, които са станали задължителни. Да се опитваш да заинтересуваш младите хора от забавления и почивка, преди те да са опитали какво е това работа, е като да изпържиш яйцата десет години преди закуската и след това да я съхраниш във фризера." /Петит, 1970/

Разбира се, това не може да се отнася за младежите в мюсюлманските села, които живеят един по-суров и отруден живот и от ранна възраст са в помощ на домашната икономика. От друга страна, поради по-зат-

Село Вълкосел, 1976 г.

ворения начин на живот на тях са им спестени много от рисковете на модернизацията – отчуждение, отрицания, наркомании... Но какво бъдеще ги очаква:

- дали образованието ще продължи да бъде ценност за тях и когато вече не очакват, че могат да си намерят работа в родните си места;

- дали ще се изселват към градовете и чужбина;

- дали ще се разрастне гурбетчийският модел като компромис от необходимостта от професионална реализация и привързаност към родното място.

Отговорът на тези въпроси зависи от това кои от мечтите на днешните ученици ще се сбъднат.

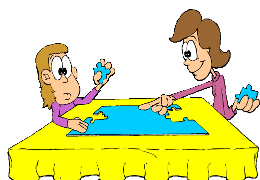

Разпределете се по групи и анализирайте текстовете от есета на ваши връстници от Рибново и Брезница.

“ Най-голямата ми мечта е да намеря най-добрия човек, с който ще изживея остатъка от живота си... Не винаги човек може сам да осъществи плановете си.” /Авка/

“След това ще се омъжа за човек, който съдбата ми е определила, ще си имаме деца, ще си живеем щастливо.” /Кимиле/

“Родена съм в едно обикновено селско семейство, живеем нормално като всяко семейство... Искам съвсем да съм като останалите хора, но да притежавам диплома.” /Рафие/

“Аз искам да си живея в родния си край, да съм до родителите ми, до Балкана и земеделието.” /Мурат/

“Бракът полага основите на семейството. Всеки се старае да събере в себе си посоките на времето, да изпита отговорността да има свое семейство”. /Мехмед/

“Хората казват, че тази професия е трудна и не е за жени, че всяка жена трябва да се омъжи, да има съпруг, деца и красив дом. Е, не че аз не искам да се омъжа и да имам деца.” /Албие/

“След 12 клас влизам в казармата.

След като се уволня, искам да карам хляб на чичо ми. Когато карам хляб, мисля да си намеря красиво момиче.” /Ахмед/

¨ Защо плановете за създаване на собствено семейство са важни за младите хора?

¨ Кои мислите, че са факторите, повлияли върху плановете им за създаване на семейство?

¨ Какво значи семейство?

¨ Вие искате ли да имате свое семейство и защо?

¨ Къде искате да живеете и защо?

¨ Всеки ли човек мечтае за семейство и има ли хора, които не искат да се оженят и да имат деца и защо?

На войнишка клетва, 1969 г.

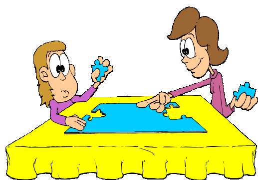

Разпределете се по групи и дискутирайте по текста и въпросите след него.

“Искам домът ми да е със завеси, дълги и красиви на цветя, а градината ми да е обградена с цветя. Под стаята да има рози и люляци, да ухаят стаите и коридорите на простор и вечна чистота.” /Фатме/

¨ Къде още се среща розата като мотив?

¨ Опишете дома на вашите мечти?

¨ Направете по групи постер на домът, за който мечтаете!

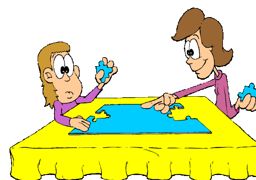

Разпределете се по групи и дебатирайте по проблемите след текстовете, с които предварително сте се запознали.

“Да съм пълна с пари, да се сдобия с животни, да имам постоянно месо за храна... да имам кола, да ходя с различни и скъпи дрехи.” /Фатме/

“Въпреки че нашето семейство не е от най-заможните в селото, аз много се гордея, че съм се родила в него. През лятото ние работим в Добрич, защото майка ми и баща ми нямат работа на село... Когато настъпи зимата, започваме да плетеме и да правиме губери, а дядо ми ходи на дърва. Баба ми е добра жена и

през зимата ми прави чорапи. Ние с майка ми ходим на гъби, на боровинки и така се прехранваме." /Сане/

- "За и против материалните вещи."
- За и против духовните ценности."

Анализирайте по групи есетата на Джамал и Фатме и дискутирайте по въпросите след текста.

"Някои деца, които живеят в градовете, сигурно ще имат по-добро бъдеще. Децата от планинските села нямат голям избор. Родил съм се и живея в планинско селце. То се намира на 30 км. От Гоце Делчев и се казва Рибново. Не съм мислил какъв мога да стана за в бъдеще, но сигурно ще е нещо, свързано с природата. Обичам да скитам из горите, познавам много местности. Събирам много билки, гъби и боровинки. Става ми болно, когато гората се реже и опожарява. През всеки изминал ден животните в нея намаляват. Искам да изработвам хранилки за сърни, зайци и други животни, обаче трябва да се забрани убиването на животни, трябва да се загради гората с телени мрежи." /Джамал/

"В селото, в което живея, няма много удобства, но все пак е красиво, защото съм родена в това село, то за мен е най-милото нещо, тук са всички мои роднини, приятели... но занапред бих помислила за едно по-различно, по-шумно и оживено място." /Фатме/

- Прав ли е Джамал, който смята, че децата на село нямат голям избор за бъдещето си и защо?
- Какви местности и забележителни природни обекти има край вашето селище? Обсъдете записаните легенди и предания.

Село Буково, 1983 г.

- Защо Джамал е така загрижен за гората?
- Какво се случва с гората край вашето селище в последните години и защо?
- Кой е виновен?
- Взима ли някой мерки да опазва природата и гората и какви?
- Вие бихте ли напуснали родното си място и защо?

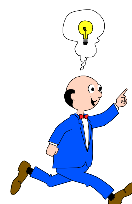

Организирайте се и проведете мозъчна атака по проблема: "Какво можем да направим, за да спасим нашата природа?"

Обобщете предложенията и се опитайте реално да извършите някои природозащитни дейности.

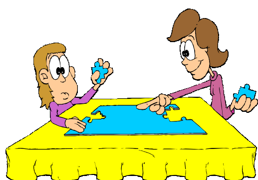

Разпределете се по групи и анализирайте текстовете. Дискутирайте по въпросите след тях.

"Искам да стана депутат … Искам да помогна на онези деца, които и до днес не знаят къде са техните родители, те са беззащитни цветя, те са като цветя, които бързо могат да се счупят..." /Кимиле/

"Още от малка мечтая да стана полицай. Избрах тази професия, преди всичко, защото е благородна. Чрез нея ще мога да помагам на хората, които са безпомощни." /Албие/

"Най-вече обичам да стана пилот във военно-въздушните сили, защото техните задължения са да опазват страната от война и да има мир в България." /Ибрахим/

"Ще лекувам всички хора, няма да гледам кой е красив или грозен, беден или богат. Аз ще гледам да спася неговия живот. Искам хората да говорят добро за мен." /Силвия/

"За мен не съществува разлика в религията. Всички сме хора и трябва да се обичаме. Мечтая да завърша като икономист или адвокат. Тука хората работят като роби на нивата." /Фатме/

- Какви професии са си избрали тези деца и защо?
- Какви може да са мотивите, човек да се насочи към дадена професия?
- Защо децата най-често избират професиите - лекар, учител, горски служител?
- С какви професии могат да си намерят работа в родното село?
- За каква професия мечтаете вие и защо? Прочетете есетата си!

- Какво е повлияло върху вашите професионалните мечти - филмите; разказите на роднини и близки; училището; религията; родителите? Разкажете!
- Изпробвали ли сте своя характер при по-трудни условия?
- Бихте ли си избрали професия, свързана с физически труд и защо?
- Срамен ли е физическият труд и защо?
- Проведете дебат на тема: "За и против физическия труд."

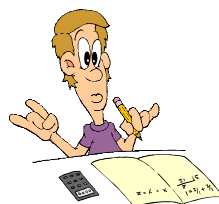

Вие как ще мотивирате избора си на професия? Оценете мотивите за избор на професия по петобална система.

- ☐ призвание и талант
- ☐ високи доходи
- ☐ интересна
- ☐ героична
- ☐ благородна
- ☐ полезна
- ☐ лека

Библиография

Аспекти на етнокултурната ситуация. Сборник документи и материали. С., 1992.

Аспекти на етнокултурната ситуация. Осем години по-късно. С., 2000.

Брезница - минало от песни и традиции, съст. Л. Дерменджиева. Благоевград, 2002.

Воденичаров, Петър, Кристина Попова. *Моя живот така го преживех и после се разболех.* Балканистичен форум, 1992, кн. 1, Благоевград.

Воденичаров, Петър, Кристина Попова. *Значи не съм бил последен.* Индивидуалност и мъжка идентичност в биографичните интервюта на двама българи-мохамедани от Смолянско. Балканистичен форум, 1994, кн. 1, Благоевград.

Воденичаров, Петър. *Мълчаливият Аз в автобиографичните разкази на българските селяни.* Балканистичен форум, 1995, кн. 3, Благоевград.

Воденичаров, Петър, Кристина Попова, Анастасия Пашова. "Искам човещкът да е винаги приятен и да си правим моабет...". Речево поведение и жизнени светове на българи мохамедани от Гоцеделчевско и Разложко. Благоевград, 1998.

Воденичаров, Петър, Кристина Попова, Анастасия Пашова. "Голямо е гостоприемството на тоя край...". Пътеводител за културен и екологичен туризъм в Гоцеделчевския край. С., 2001.

Воденичаров, Петър. Социолингвистика. Критика на езиковите идеологии и идентичности., С., 2003.

Георгиева, Цветана. Структура на властта в традиционната общност на помаците на Чеч (Западни Родопи). - В: Етническата картина в България, С., 1993.

Георгиева, Цветана. *Грях, дар и изкупление в традиционната култура на Балканите.* - В: Дарове и съкровища, духовна приемственост на Балканите, Благоевград, 1997.

Георгиева, Цветана. Помаци - българи мюсюлмани. - В: Общности и идентичности в България, С., 1998.

Груев, Михаил. Българите мюсюлмани и кемалисткото движение в Родопите /1919-1939 г./. - В: Модерният историк, С., 1999.

Груев, Михаил. Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим (1944-1959). С., 2003.

Груев, Михаил. За разпространението на хетеродоксния ислям сред българите мюсюлмани, Минало, 2000, №2.

Дечов, Васил. Из миналото на българомохамеданите в Родопите, С., 1958.

Дечов, Васил. Юбилеен сборник. Смолян, 1969.

Дружба "Родина" и възрожденското движение в Родопа 1937-1947. Родопски сборник, 7, С., 1995.

Етническата картина в България, С., 1993.

Иванова, Евгения. Родопите като път и граница. - В: Аспекти на етнокултурната ситуация. Осем години по-късно. С., 2000.

Иванова, Евгения. Отхвърлените "приобщени". С., 2002.

Илбер Ортайлъ, Семейството в османското общество, Балкански идентичности III, С., 2003.

Кънчов, Васил. Пътуване по долината на Струма, Места и Брегалница. В: - Избрани произведения, т. I, С., 1970.

Кънчов, Васил. Македония. Етнография и статистика. В: - Избрани произведения, т. II, С., 1970.

Маринов, Петър. *Смолен и околията в своето близко и далечно минало.* Градиво за историята на Родопската област, 1937, N 1.

Маринска, Р. *Битът на родопчаните и влиянието му върху някои особености на родопските диалекти.* Проблеми на социолонгвистиката, С., 1995, N 4.

Масларова, Пепа. Старите якорудчани, С.,1980.

Мочева, Христина. "Принос към въпроса за опознаване начина на живот и храненето на родопското население", "Земеделска икономика" 1942/кн.1.

Общности и идентичности. Ред. А. Кръстева, С., 1998.

Пашова, Анастасия и колектив. "Искам благородна професия...". Традиции, мода, модерност в Западните Родопи. Благоевград, 2000.

Пашова, Анастасия. "Смърт, гроб и магия (в личните концепции на българи мюсюлмани от две родопски селища). - В: Свети места на Балканите, Благоевград, 1996.

Пашова, Анастасия. "Митът за единствеността на Аллах и "служебната" харизма на ходжата". - В: Предци и предтечи. Митове и утопии на Балканите, Благоевград, 1997.

Пашова, Анастасия. "Раят на жената е на мъжа в папуците" (Ислям и традиция - отношенията между половете в жизнените светове на българи мюсюлмани от 30-те години на XX век. - В: Тя на Балканите, Благоевград, 2001.

Стаменова, Живка. Етносоциални аспекти на бита в Източните Родопи през 70-те и 80-те години. С., 1995.

Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите и в България, т. I, С., МЦПМКВ, 1997.

Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите и в България, т. II, С., МЦПМКВ, 1998.

Шишков, Стою. Българомохамеданите /помаци/, П., 1936.

Harald Motzki, Das Kind und seine Sozialisation in der islamischen Familie des Mittelalters, in: J. MArtin, A. Nitschke /Hg/, Zur Sozialgeschichte der Kindheit, Verlag Karl Alberg Freiburg /Muenchen 1986/.